

July-2020 ISSUE- II(I), VOLUME-IX

Published Quarterly issue

With ISSN 2394-8426 International Impact Factor 6.222

Peer Reviewed Journal

Published On Date 31.07.2020

Issue Online Available At : <http://gurukuljournal.com/>

Organized &
Published By

Chief Editor,
Gurukul International Multidisciplinary Research Journal
Mo. +919273759904 Email: chiefeditor@gurukuljournal.com
Website : <http://gurukuljournal.com/>

INDEX

Paper No.	Title	Author Name	Page No.
1	Socio-Cultural Resistance of Dalits against caste Dominance: An Overview of Bhim Jayanti Celebration	Sontakke Dnyanoba	1-7
2	‘गोटुल’ एक शैक्षणिक केंद्र व त्याची समाज विकासातील भूमिका	श्री. प्रफुल्ल एस. सिडाम	8-9
3	आधुनिक स्त्रियांचे समाजातील स्थान व त्यांची भूमिका	प्रा.डॉ.राजू द.चावके	10-13
4	जानकीबाई आपटे यांचे हरिजनोद्धाराचे कार्य	कु.मंजुषा एस.लालसरे & डॉ.प्रकाश आर.शेंडे	14-15
5	जलवायु बदल – क्योटो करार समस्या आणि धनिक देशांची राजनैतिक सामंजस्य करार	प्रा.निशांत प.माटे & डॉ.सुनील साकुरे	16-22
6	एनआरसी आणि सीएए चर्चित मुद्दे	प्रा.चंद्रमणी काशिनाथ भोवते	23-26
7	Relationship between ICT Awareness, ICT Use, and ICT Attitude towards Teaching Effectiveness	Sabuj Sau & Dr. Kedar Nath Dey	27-35
8	मोहन राकेश के नाटक ‘पैर तले की जमीन’ में मानवीय सम्बन्धों का विश्लेषण	दीक्षा यादव	36-42
9	Formative Influences On Gandhi	Dr.Anuradha Srivastava	43-57

Socio-Cultural Resistance of Dalits against caste Dominance: An Overview of Bhim Jayanti Celebration

-Sontakke Dnyanoba

Abstract:

The paper attempt to explain the celebration of Bhim Jayanti is a revolutionary culture and form of Dalit resistance movements in India. The paper tries to explain that On the occasion of the birth anniversary of B. R. Ambedkar how the celebration of the Bhim Jayanti is taken as a form of revolutionary culture. It will explain the concept social and cultural resistance and Dalit resistance movements against caste system. Besides this, it also tries to explain B. R. Ambedkar's ideas on education through social and cultural resistance. Apart from this, it analyses the Bhim Jayanti celebration through the Bhim Geet spared messages education in India. Afterwards, the paper will analyse the relationship with the Bhim Jayanti through social and cultural resistance. Further, the paper will focus on the debate on Bhim Jayanti and social and cultural resistance. It will describe the concept of equality and social justices by B.R. Ambedkar ideology. A like, the paper will try to explain the socio-political caste relations about cultural conflict and social and cultural resistance. It also analyses the philosophy of resistance and Human consciousness, untouchability, and religious conversion movement.

Key words: *revolutionary, culture, social, resistance, Dalit, movements, education, philosophy, religious, conversion.*

Introduction

Bhim Jayanti: phenomenon of social and cultural resistance

The celebration of Bhim Jayanti has provided a platform to learn, educate and create consciousness among the masses and explain the contribution of social reformers. Ambedkar, in his newspaper *Janata* has given the references of Bhim Jayanti and its existence in the colonial period. The celebration of Bhim Jayanti has expressed the social, cultural mobility of Dalits under one banner. The structure and programs of celebration of Bhim Jayanti was different in the colonial and post-colonial period. Although dalits were financially poor, they contributed money in the celebration. This Jayanti event was collected from the Ambedkarite people and this was based on the economic status of the family. Ambedkarite families presented their activities and programmes in the village and urban areas in the celebration. The only difference is that the collection of amounts was one *Anna* in the colonial period and presently the collection of money from one family is around two thousand rupees for the celebration of Bhim Jayanti and organise programmes.

The birth date of Ambedkar was celebrated by his friends union at B.D.D Chahal no. 14th at Dilail road on 14th April 1933 in Mumbai. Sara Gaikwad was the secretary of this union and the activists such as P.G. Pawar, S. G. Kamble, S. R. Kamble, and B.R. Jadhav participated in this event. R. B. More was a guide person in this event. The celebration of the Ambedkar's Birthday was started in 1933 and later it spread in Maharashtra as well as in all over India (Khairmode, 1958: P. 168). 14th April is the golden day for the Dalits; it has made the history of social change in Indian history! It seems that 14th April is the symbol of self-respect or Asmita for Dalits or Ambedkarite people! Even though, the social struggle has blossomed by the activists group for the social and political change of Dalits. On this day the struggle has started for true innovation. The blue flag and ashtadwaja are the cultural symbols of the bright script in the 20th century on the occasion of the Bhim Jayanti.

Cultural politics of celebrations of Hindu deities

Brahmanism spread Brahmanical thought on the basis of many myths in the society. And it has always stated the birthright of the Brahmin caste. The Brahmins claimed that this right has come from the gods, from the Dharmashastra such as Brahma, Vishnu, Mahesh. If anyone questioned the rights and entitlements of Dharma Shastras, Hindu deities, Brahmin castes, they would be punished in various ways. Such laws of Hindu Dharmashastra contain unscientific, unjust

policies. Brahmins used to punish the people of the society of that time if they asked questions in a scientific way. Also, the Brahmin caste always showed their dominance by telling stories based on Dharmashastra, such as Janmashtami, Ganapati Utsav and many others. Stories of deities existed in many pre-colonial societies. And then it appears that modern reformers politicized based on myths during the colonial period. For example, Bal Gangadhar Tilak (Lokmanya) started Ganesh Utsav and awakened Hindu identity. Ganapati's identity as a Hindu deity has been established from the Sarvajanic Sabha to the National Congress till today. Nineteenth century Hindu identity and today's Hindu identity have changed. This is the changing nature of Hindu identity. The community celebration of Ganapati has brought about a social, economic, political and cultural transformation. This is the story of Ganapati.

Celebration of Ganesh festival by Hindus

An analysis has been done on how the Hindu identity came into being through the Ganapati festival. Every year Hindus celebrated *Ganapati Utsav* (Ganesh festival) in Maharashtra. Ganesh's name has the power to exploit the disturbed sea like Agastya Rushi, but it cannot be said that the emission power of Ganesha is as unchanging as Agastya. It is said that the sage Augustus salted the water of the sea. But whether the disruptor Ganapati has overtaken Augustus by his actions must be researched by the researchers of the Puranas. Ganesh also imparts knowledge of Vedanta that is why his festival is celebrated on Bhadrapada Shuddha Chaturthi. With the knowledge of this Vedanta, the difference appears and the omnipresence of karma, Adharma, Niti -Aniti, swartha-parartha arises, so it makes man to behave arbitrarily in the name of Dharma. It is believed that worshiping Ganapati removes all kinds of troubles. A Ganesha festival is not celebrated in England, France, Poland, Germany and Russia, it is clear that a crisis is falling on that country. There are many stories about the origin of Ganapati in the Puranas and there is no concord in those stories. However, the following stories have been told specifically about the origin of Ganesha. It has been written in the Matsya purana that once Parvati, the daughter of the Himalayas, removed the faces from her body and made a statue of that faces him. Parvati, a daughter of the Himalayas, had removed the faces from her body and made a statue of that faces. Isn't it amazing if there is so much mud on the body of a Himalayan girl? The statue made by Himalayan girl has an elephant's face and male figure at the bottom. Parvati threw the ugly statue into the water to make an idol. After that, the idol assumed a huge body and the gods worshiped Ganesha as the son of Gangaputra and gave him the title of Vinayaka and gave him the dominion of Rudragana. Since Ganapati originated from the faces on the body of Shiva's wife Parvati, he was called Shivaputra. As India is an agricultural country, there is no doubt that it has the same importance as manure. Anyway, in this country, it is natural to consider Ganesha as a mountain God and there is no doubt that its celebration will make farmers happy by removing obstacles like drought. There is another story of the origin of Ganesha. Once an asura named Gajasura in Tarakasura's army insulted Shankara by kicking his Kamandal. Shankara beheaded Gajasura, believing that this truth must belong to Ganapati. But as soon as he understood the true nature from Parvati, Shankara separated Gajasura's shundayukta head from his body and inscribed it on Ganapati's body.

From this story it is clear that gods like Shankara are just as delusional as human beings. There is another story that Vishnu was born in the womb of Parvati to slay Gajasura. He got married to Ashtasiddhi at the right time and the Siddhi helped him in many activities. In ancient times, Tibet was the land of the Gods, and the Gods of the ancient Aryans deities lived there. Among those gods was a deity named Lekh. They were working as a devotional writer. Ganapati is considered to be the greatest writer that is why today's newspaper editors consider Ganapati to be their brother. And knowing that Ganapati is the Hitler of their editor Ganas with great gratitude, they

fill the juicy characters of Ganeshotsav with racquets and print them with great devotion in their letters in newspapers. Ganapati is the form of Pranav. He is not the original Ganesha but is the Gunesh. Of course, he is the lord of sattva, raja, tama. The Lord Pranav Swarup, who will occupy the universe, is Ganapati. A dental, curved tooth is the upper part of the pranav. That is why the above names have been given to Ganapati (Janata, 30 September 1939: p.4).

In the fourth stage, the Supreme Spirit is realized. So Chaturthi has a tradition of worshipping Ganapati. The moon is the deity of the mind and the mind is fickle. Not seeing the moon is called *chandradarshana* means doing manolaya, so on this day there is a protest of chandradarshana. Ganapati's vehicle rat should be known as time. Just as rats gnaw on inanimate objects, in theory, some substances destroy quantities. The Ganaraja who made his vehicle by winning during this period is the Ganaraja, the husband of ghosts. Such is the nature of Ganapati. It has been given above that Ganaraja is the lord of virtues such as Sattva, raja, tamo. Ganesha-devout Hindus should take up the virtues of Sattva, Rajas and Tamas just like this adored deity. Today's Hindu devotees are not only supporting the triune nature of Ganesha with mere eloquence, but they are also following these three virtues in action. This is a matter of happiness. In Ratnagiri, Vinayaka had recently caused a catastrophe with his shudadanda experiment. As the memory of the people there is still fresh, don't hesitate to read it. In Nagpur too, a few years ago, a triune nature of such a Dharmamartanda was revealed to the world. From this, it is clear how much Jajwalya Ganesha devotion has been spread among Hindus and their leaders (Janata, 30, September, 1939: P.4).

Ganapati is very fond of Durva and Modak. Immersion of Ganapati should be done after one and a half days, five days, seven days, ten or twenty one days. The festival should continue till the immersion of lord Ganesh. It is an annual scientific ritual of Ganapati Puja to give jalsamadhi to Ganapati after Uttar Puja. This is the Hindu type of immersing Ganapati in the same way that Muslims decorate a goat before Eid and then offer it to Allah. From this, it is clear that the Hindu-Muslims group unity, which is dear to the congress, is doing pre-trade in India. On the third day, there is a practice of worshipping pictures of Shankar and Gauri in some places. In Konkan, Maharashtra and Mumbai, the festival of senior Gauri is celebrated on a grand scale from *Saptami* to *Navami* and Gauri-Ganapati is immersed on the same day. It proves the need for women to revive the practice of Sati. People of all castes from Brahmins to Shudras worship this deity with great devotion. Therefore, on the strength of this national unity, Hindustan has remained safe till today. Telugu people call Ganesh Chaturthi 'Pillayarchavati'. 'Pilleyar' is the name given to Ganapati by Telugu people. The people there believe that Shankara is the god of Brahmins, Vishnu is the god of Kshatriyas, Brahma is the god of Vaishyas and Ganapati is the god of Shudras. Since Lokmanya Tilak started the method of celebrating the public Ganapati festival, Puranas, kirtanas, lectures and fairs have been performed in it. In an attempt to maintain the orthodox form of Hindu Dharma through Purana Kirtana, the membership of reformists was blown up (Janata, 30 September 1939: p.4).

Every year, people from different walks of life get a chance to sneer at each other through lectures, and every year they get a chance to try their best to annihilate the leaders of the party by firing on them. In the heart of every Hindu there is a complete reverence for Ganapati. Since this deity is always able to overcome obstacles, he has been included in the Panchayats of daily worship. Ganesha worship should be done in the beginning in all auspicious governments. People of both Shaivite and Vaishnavite sects are worshipping this deity. It is not clear when and how Ganapati's Gajanana took place. In the Vedic period, Ganapati was known only as the hero of Rudra or Bhoot pishachchadikas. He became the mythical disruptor Siddhivinayak and Vidyadhar Jupiter. Historically, it is safe to say that Ganapati must have been Hitler's commander-in-chief in the battles fought during the Vedic period. No matter what obstacles he

encountered, he must have been able to overcome them with his strength of mind and by presenting the obstacles of *Sharuna Pavlo Pavli*. So he must have received the names *Vighnaraja* and *Vighnaharta*. By some means, this historical Ganapati may have been described in a supernatural way and acquired a religious form. From the above discussion it is clear that Lokmanya Tilak and M. K. The time will come for leaders like Gandhi to become Ganapati in the future (Janata, 30 September 1939: P.4).

At present, the deity Ganapati is worshiped as *Vighna Vinayak Mangalmurti*. Assuming that the fourteen sciences and sixty-four arts are also in decline, the Hindus are trying to take advantage of the wisdom and facilities only by the grace of *Hartya*. So their progress is slowing down. Ganesh Chaturthi Yoga is a great opportunity to promote Hindi painting. This is another benefit from this festival. The editors of Janata Weekly expressed the view that Hindus should start celebrating Hanumana with great fanfare like this festival of Gajanan. He further says that he has requested the editors to consider the above suggestion (Janata, 30 September 1939: p.4). According to Ruskin, painting also has the potential to promote social, moral, and other things. There is no doubt that if our lazy leaders work hard to ensure that social morality reaches the highest level in all respects, their intentions will be thwarted by the celebration (Janata, 30 September 1939: p.4).

Cultural Resistance against Caste Dominance

Navyug Weekly started by P. K. Atre. Navayuga had published an article on 'Ambedkar Jayanti Visheshank' in 1947. In this, Tarkatirtha Laxmanshastri Joshi introduced Dr. Ambedkar's critique of Hindu Dharma and Dharmashastra? The article is written under this name. In this article, Joshi expresses and discusses his views. Ambedkar was the first great leader of a class in Hindu society to revolt against slavery, bound by chains of slavery. Ambedkar was born out of the truth-seeking movement. Ambedkar had considered Jotirao Phule as his Guru. Ambedkar learned from Jotirao Phule how to resist the Hindu social system. Jotirao Phule's writings helped Ambedkar to understand the philosophy of rebellion and the language of rebellion. Or the ancestor of his mental lineage was Jyotiba Phule. Bhimrao Ambedkar was the first great leader to bring a sign of rebellion against Hindu Dharma and Hindu society from the most Dalit and degraded strata and to attack Hindu tradition and culture with a roar.

Thoughts based on social structure originate according to Hindu Dharmashastra. Manusmriti is the main centre of Hindu Dharma. Ambedkar first attacked the Chaturvarnya centre. He gave the message to the rebels to burn Manusmriti. Manusmriti is the foundation of the philosophy of slavery. Manusmriti has preserved the secrets of Hindu religion, culture, politics, law and spirituality. There are many theories in Manusmriti that they will be useful to human beings as a guide to life for eternity. But one of the main themes of Manusmriti is the social structure of Hindus. And all the other thoughts are related to this subject. Therefore, the person whose original criticism was to be made on that structure alone cannot bear the rest of this incident. Therefore, Ambedkar's criticism of Manusmriti is justified as the subject matter is the main part of Manusmriti. There is a lot of untouchability in Manusmriti. Manusmriti describes the severe and terrible restrictions of Shudra slavery and untouchability. Therefore, if the untouchable society and its leader are inclined to burn Manusmriti, it is justifiable. So the reason why Ambedkar did the protest ceremony of burning Manusmriti is easy to understand. Manusmriti cannot be burnt by actual burning. As long as the principles of Manusmriti society are present in Hindu society, and as long as their Hindu leaders believe in various forms, both narrowly and broadly, it should be said that Manusmriti is safe (Joshi, 1947: p.9).

Celebrating Ganesh Festival should be stopped up

We have not observed the post-conference festivals as unanimously decided by the Mumbai Ilakha Mahar Parishad, now the days have come to install Ganapati Gauri. But just like our Mahar caste did not celebrate the festival in the past, we do not want to celebrate the festival of Gauri Ganapati. If anyone behaves against the decision of the Mahar caste not to observe the festival of Gauri Ganapati and installs Gauri Ganapati as *Navsa*, then the entire Mahar caste will have to think against them. The task of discouraging the minds of such *Navasala* congregations from this Ganeshotsav should be done by the Mahar Panch leaders of the villages, the Mahar leaders and the ministers of Chalichali. At the request of these Panch leaders and ministers, if anyone acts against the discipline of the Mahar caste and installs Gauri Ganapati, then their caste will become a Panchayat and the disciplinary violators will have to suffer the severe consequences. Therefore, I urge my Mahar caste brothers not to celebrate Gauri Ganapati and not to act against discipline (Janata, 19, September, 1936: p.8).

The untouchables rejected the Ganapati festival and started celebration of Ambedkar Jayanti.

Untouchables stopped the celebration of Hindu deities, and celebration of Hindu festivals. They started their own culture celebration. On the occasion of Ganeshotsav in Solapur on 28th, the program organised singing songs by untouchable artists and activists about the achievements of Ambedkar, politics, conversion and lectures were also given. Well known social kirtankar Dingbar Nagnath Kamble along with his entourage had a very instructive social awakening for about two hours on instruments like box, tabla and stars. Social programs of Dharma Khalifa, Rajinath Chaudhari, and Lokhande were held. The effect of the flood was on the society. On this occasion, the crew of Kurhuwadi Untouchable Youth Council had come there to seek help from the council. Solapur District Mahar Tarun Social Service Force Leader B. Y. Bamburde read out a pamphlet drawn up by the council's leaders, explaining the congregation's identity and purpose. Later, Shivsharan Master said that in order for the conference to pass smoothly, everyone should work hard and help as much as possible. Babu Nursing Shivsharan reports that Nigapa Kumar Aidale said that we, the young people, have taken the responsibility of carrying out a big task like council on your shelter and requested the servants to help us (Janata, 10 October 1936: p.7).

Even Ambedkar had passed the Grievances in the meeting was held at Makrandpur, district East Khandesh on 30th December 1938 such as First was giving vatan land to Mahars, second, reservation of seats for Untouchables and forth was supporting the declaration of Ambedkar of leaving the Hindu religion, as the untouchables did not believe in Hindu Maha Sabha, Arya Samaj or the Congress. This is conference testimonies of B. R. Ambedkar Birth Anniversary celebration of every year. During the time there was a need for celebration of Ambedkar Jayanti. In the Dalit society emerged the Dalit culture. Not only for the celebration of Ambedkar Jayanti but also this community celebrated the Mahad day and Poona smruti day. In that cases the Dalit culture straggle is most important in Maharashtra. The third point which is in the resolution above that was resolutions of Ambedkar Jayanti celebration. The main aim of the conference was that Mahar Watan was to be destroyed but it was cancelled due to this resolution so its importance is more. All celebration is the form of Dalit cultural resistance against caste dominance. Through the all celebration is created alternative culture (Ambedkar, 2003:P.200).

Ambedkar himself said that 'no one should celebrate my (Ambedkar's) birthday! I don't value anything like this in my life. Ambedkar had given the message that if you want to celebrate, then celebrate Buddha Jayanti. Ambedkar used to participate in the celebration of Buddha Jayanti. The Dalit community had celebrated Buddha Jayanti at the behest of Ambedkar. The love for Ambedkar was important in the Dalit community. Considering the contemporary situation, Ambedkar had declared conversion in 1935. On the day of Holi, Hinduism, culture, Hindu-made

hypocritical Dharmashastra made idols of Dharmashastra and some deities and made it Holi and the Dalit community took an oath that no Hindu deity would be considered a god. Many such resolutions were tabled. Due to this, Mahad Din Utsav, Poona Pact Utsav and Bhim Jayanti were being celebrated instead of Hindu Sun Utsav. From this Dalit identity and Dalit culture was emerging and alternative Dhamma and Dalit cultural struggle arose. Dalit culture serves as an alternative to the cultural struggles of Bhim Jayanti. But at the same time, Bhim Jayanti goes through a caste struggle.

The motivation behind the celebration of Bhim Jayanti and the introspection of Dalits:

No human being is superior by Hinduism or Brahmin caste, he can be superior by deeds. He can be a man of any caste and religion. It does not require any birthright. Religion, caste, theology do not need any deities. Ambedkar has made a social and cultural revolution with his own courage, fortitude and intellect and without any bloodshed. As human beings, everyone has natural rights and entitlements. You don't have to give it to anyone. Ambedkar had to hold a Satyagraha for water at Mahad. We had to fight for the Pune Agreement for the political rights of Dalits. Satyagraha was held at Kalaram temple in Nashik so that all people are equal. As Ambedkar worked to liberate the Dalits from the bondage of caste and untouchability, not only the Dalit community but all Indians celebrate Ambedkar's birth anniversary.

Celebrating Bhim Jayanti is a way to eradicate the caste system. As well as it was to resist injustice, but the Dalits used the path of non-violence to resist caste- violence. Many problems arise during celebration during the Bhim Jayanti. Such as the obstruction of processions, the upper caste community people were opposed to the Bhim Jayanti rally and also beat to the Dalits. Stones were thrown at Dalits during the rally. Dalits were still boycotted because they celebrated Bhim Jayanti. Therefore, Hindus used to harass Dalits in various ways because Dalits depended on the upper caste, class society and their agriculture for their livelihood. Even so, on April 14, the Dalit community happily marches the image of Ambedkar all over the village. This is a stumbling block to the honor of the upper caste class so this upper caste Maratha Brahmin says don't celebrate Bhim Jayanti, we (upper caste Hindus) pay you in the air but don't celebrate Bhim Jayanti. Dalit society celebrates Bhim Jayanti with great pomp. Many times Hindus used to lure Dalits that they should not celebrate Jayanti and serve Hindus. This is not what the upper caste people like, but they oppose Bhim Jayanti on different levels and say that this caste, which lives on our piece every day, is dancing on our chests today.

Then this Maratha community opposes the procession. The upper caste society does the work of disrupting daily facilities, boycotting Dalits, evicting them from villages, humiliating Dalit women, raping Dalit women and stripping them naked, forcing Dalits to do village work. This is because all these hypocrisies are fabricated by Devadikas and Dharmashastra to give birth rights to the poor, Dalits and tribal's.

Caste conflict is counteracted by the celebration of Bhim Jayanti:

Ambedkar's birthday was later celebrated as Bhim Jayanti-Ambedkar Jayanti to protest against the birthright of Brahmanical theology, Brahmanical deities and Brahmani Hindu culture.

Conclusion:

Rejecting the Hindu identity, the untouchable community embraced a life of self-respect and uplifted their lives. Because the Hindu's followed the caste system and untouchability and forced untouchables to live like a slave. It was the very difficult task to reject the slavery. Ambedkar struggled to make free the untouchables from the slavery and also gives the self-respectful life. Therefore, Bhim Jayanti gives the self-respect and it also is a kind of resistance to the caste system and Dalit identity. Dalit identity and pride took place through the medium of Bhim Jayanti.

References:

- Ambedkar, B.R. (2003): Send Grievances to Me in Narke Hari (Ed) *Dr. Babasaheb Ambedkar Writing and Speeches, Vol, 17. Part 3*, Mumbai: Education Department, Government of Maharashtra.
- Ambedkar, B.R. (1936, October, 10), Celebrated Dr. Ambedkar Utsav as an alternative of Ganpati Utsav. *Janta*, P.7.
- Khairmode, C.B. (1958), *Bhimrao Ramji Ambedkar*, Vol. II, Pune: Sugava Prakashan.
- Kosare, H. L. (2012), *Vidarbhatil Dalit Chalvicha Itihas*, Nagpur: Neha Prakashan.
- Atre, P. K. (1947), *Navayug Ambedkari Visheshank*, Mumbai, Vinimay Publication.
- Sahastrabuddhe, G.N. (1939, September, 30) *Hinduncha Ganesha Utsava (Ganesh Festival Hindus)*, *Janta*. P.4.
- Sahastrabuddhe, G.N. (1939, September, 30) *Hinduncha Ganesha Utsava*, *Janta*. P.4.
- Sahastrabuddhe, G.N. (1939, September, 30) *Hinduncha Ganesha Utsava*, *Janta*. P.4.
- Sahastrabuddhe, G.N. (1939, September, 30) *Hinduncha Ganesha Utsava*, *Janta*. P.4.
- Ambedkar, B.R. (1936, September, 19), *Ganesh Utsav Karun aka (Don't Celebrate Ganesh festival)*. *Janta*. p. 8.

‘ गोटुल ’ एक शैक्षणिक केंद्र व त्याची सामाज विकासातील भुमिका

श्री. प्रफुल एस.सिडाम
संशोधक विद्यार्थी
मो.नं. 8275215248

ई-मेल:prafulsidam@gmail.com

सारांश : गोंडीयन समाज विकासात गोटुलची भुमिका अनन्यसाधारण आहे. त्यांच्या सर्वांगीण विकासातील महत्वाचे साधन आहे परंतु आज याचे अस्तित्व नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे. आणि गोंड समाजही आधुनिकतेकडे वळलेला आहे. सामाजिक सांस्कृतिक परंपरा टिकवायची असेल तर गोटुलचे संवर्धन होणे आवश्यक आहे. गोटुल व विद्यमान शिक्षण पद्धती यांचा समन्वय साधून शिक्षा पद्धती अवलंबली तर समाजात निश्चितच सकारात्मक परिणाम दिसून येईल. आधुनिक युगात गोंड समाजाच्या सर्वांगीण विकासात गोटुलचा हातभार लागेल.

बीजशब्द (Keywords): गोटुल, टोटम, चेलिक, मोटीयारी, मुखवान, बिलोसा, खळापेन खांब इ.

प्रस्तावना:- गोंडीयन संस्कृती ही अतिशय प्राचीन संस्कृती असून हडप्पा व महोजोदंडो संस्कृती ही त्यांचीच देन आहे. गोंडी संस्कृती ही विश्व संस्कृतीची जननी म्हणून ओळखली जाते. आज गोंडी संस्कृतीतील विविध सामाजिक, धार्मिक, व्यवसायिक परंपरा स्विकारून आधुनिक पद्धतीत उपयोगात आणल्या जात आहेत. त्यापैकी एक म्हणजे ‘गोटुल’ होय. गोटुलला गोंड समाजात खूप महत्वाचे स्थान आहे आर्यांची संस्कृतीतील गुरुकुल पद्धती ही गोटुलचीच विकसित प्रतिरूप आहे.

गोटुलचे स्थान संपूर्ण विश्वात आढळते अमेरिका, आफ्रिका, मोलेनेशिया, फिलिपिन्स, म्युलीगिनी इत्यादी देशात त्याचे अस्तित्व आढळते फक्त स्थळ काळ व जमातीपरत्वे त्याचे रूप व नावात बदल झालेले आहे तसेच भारतातही त्याची वेगवेगळ्या जमातीनुसार नावे प्रचलित आहेत उदा.उराव- धुमकुरीया, नागा -मोरूम, आदी-मोसुक, मुंडा-गिरिओरा, मुरीया-धांगरगुथा, संधाल-मुरीयाजोरी, गोंडा-सिलीडीनगो, जोआंग-मजांग गारो-देवांचल तर गोंड-गोटुल इ. मुलनिवासी जमातीत यांचे अस्तित्व काही प्रमाणात आजही आढळते

गोटुलची निर्मिती :- गोटुलची निर्मिती ही आदिकाळात गोंडीयन धर्मगुरू पहांदी पारी कुपार लींगो यांनी केली. सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक विकासाचे केंद्र म्हणून याचा उपयोग व्हायचा. धर्मगुरूंनी आपल्या १८ वाद्य यंत्राद्वारा प्रकृती पुजक व्यवहार गोटुल द्वारा समाजात विकसित केल्याचे परंपरागत गाणे (रेला पाटा) नुसार आढळते. सांस्कृतिक परंपरा, चालीरीती यातून शिकविल्या जातात.

गोटुलचा अर्थ: गो-म्हणजे ज्ञान, विद्या आणि टुल म्हणजे स्थान किंवा ठिकाण म्हणजेच विद्या ,ज्ञान मिळण्याचे ठिकाण म्हणजेच “गोटुल” गोटुल हे गोंडीयन समाजाचे संस्कार केंद्र आहे. सामाजिक,शैक्षणिक विकासात याचा वाटा खूप महत्वाचा आहे. शैक्षणिक केंद्र म्हणजेच गोटुल होय.

गोटुलचे विविध प्रकार :- नार गोटुल, मेळो गोटुल, पर्रो गोटुल ह्याप्रमाणे विविध प्रकारचे गोटुल ज्याप्रमाणे शाळा, विद्यालय, महाविद्यालय त्याचप्रमाणे याची रचना केलेली असते.

गोटुलची बाह्य रचना : गावाच्या मध्यभागी नार गोटुलची स्थापना झालेली असते अंगणाला लाकडी संरक्षित कुंपण, लाकूड मातीपासून तयार व्हरांडा व मुख्य कमरा त्याला एक लाकडी प्रवेशद्वार,त्यावर सुबक नक्षीकाम केलेले असते ही नक्षीकाम गोटुलमधील सदस्यांच्या टोटम संबंधी असते. भिंतीवर रंगकाम केलेली चित्रकला, प्रांगणात एक खांब असतो त्याला खळापेन खांब म्हणतात.त्याच्या बाजूला तलवार गाडलेली विजयाचे प्रतिक दर्शविते.यांची स्थापना मुखवान व बिलोसा करतात. दरवर्षी मुखवान बदलतो त्याप्रमाणे ते खांब बदलत असतात. गोटुलमध्ये विविध प्रकारचे आदिकालीन संरक्षक साहित्य,संगीताची १८ वाद्ययंत्र, शेतीउपयोगी साहित्य ठेवलेली असतात.

गोटुलची आंतररचना: गोटुलचे सदस्य 'चेलिक' म्हणजेच अविवाहित मुले व 'मोटीयारी' म्हणजेच अविवाहित मुली असतात. 'मुखवान' हा गोटुलचा प्रमुख असतो त्याला मदत करण्यासाठी अन्य देवाण, चालान,लीकेन,सिलेदार,माजी, कोटवार असतात. 'बिलोसा' ही मुलींची प्रमुख असते तिला मदत करण्यासाठी अलोसा,दुलोका, तिलोका,सुलोका,निरोसा,जलको, मलको इत्यादी पदाधिकारी असतात. हे सर्व अस्थायी सदस्य असतात.फक्त 'मंडा संस्कार' म्हणजेच लग्नसंस्कार होत पर्यंत ते गोटुलचे सदस्य राहतात. ह्यातील नियम शर्ती अतिशय कठोर स्वरूपाचे असतात.

गोटुलचे अभ्यासक्षेत्र: गोटुलमध्ये पूर्णपणे व्यासायिक,पारंपारिक, सांस्कृतिक शिक्षण, नृत्य, नाट्य वाद्य , शारीरिक शिक्षण, धार्मिक शिक्षा, सामाजिक अभ्यास इत्यादीचे शिक्षण दिल्या जाते. परंपरा सुरक्षित ठेवून पुढील पिढीस हस्तांतरित करण्याचे कार्य या केंद्रातून केल्या जाते.

गोंड समाजाच्या सांस्कृतिक विकासात गोटूलला खूप महत्व आहे. सामाजिक परंपरा जोपासण्यासाठी, परंपरा संरक्षित ठेवण्यास व ह्याचा प्रसार करण्यात गोटूलचा मोठा हातभार लागतो ह्याचे संवर्धन होणे गोंड समाजासाठी फार गरजेचे आहे .

संदर्भ सुची:-

- 1) *Ghotul, IN: GCNet, archived from the original on 2007-10-30*
- 2) Kumar Suresh Singh, B. V. Bhanu, Anthropological Survey of India
Popular Prakashan, 2004
- 3) <https://m.youtube.com/watch?feature=youtu.be&v=815pFmDs9fE>

आधुनिक स्त्रीयांचे समाजातील स्थान व त्यांची भुमिका

प्रा.डॉ. राजु द. चावके

आदर्श कला व वाणिज्य महाविद्यालय
देसाईगंज (वडसा) जिल्हा
गडचिरोली

9422154309

chawaker111@gmail.com

प्रस्तावना :-

आमच्या संगणक युगात जागतिक स्तरावर स्त्रीचे कुटूंब आणि कुटूंबाबाहेरील स्थान अभ्यासल्यास लक्षात येते की, स्त्रीने समाजाच्या सर्वच क्षेत्रात पुरुषाच्या बरोबरीने किर्तीमान स्थापन केला आहे, किंवा हुना काही क्षेत्रात, भारताच्या संदर्भात, स्त्री पुरुषाच्या पुढे निघाली आहे. हे जरी सत्य असल तरी आपल्यातील नैसर्गिक शक्तीचा अहिवष्कार करुन कुटूंबाच्या बाहेर अनेक क्षेत्रात नावलौकीक मिळविणाऱ्या स्त्रीयांची संख्या आजही बाटावर मोजण्याइतकीच आहे. स्त्री मुक्ती चळवळीपासुन तर राज्यघटनेतील तरतुदीपर्यंत स्त्री पुरुष समानता मान्य झाली असली तरी खेदाने म्हणावे लागते की, ही केवळ कागदावरील समानता आहे. आजची काही वैशिष्ट देश आणि आपल्या देशातील काही विशिष्ट समान व्हगळा स्त्रीचं कुटूंबातील व कुटूंबाबाहेरील स्थान पुरुषांच्या तुलनेत गौण आहे. हा पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेतील पुरुषी मानसिकतेचा परिणाम जरी असलं तरी स्त्री विकासाची / स्त्री सबलीकरणाची अनेक दालणं खुली असतांनाही केवळ परंपरावादी भुमिकेतुन म्हणजेच घरच्या पुरुषाच्या पुढे जायचं नाही. म्हणुन स्वतःच सबलीकरणापासुन स्वतःला दुर ठेवते. स्त्री स्वतःचं, बऱ्याच अशी स्वतःच्या स्वितलीला जबाबदार आहे.

स्त्रीच्या कृपेने मी जन्म घेतला असता तर स्त्री ही पुरुषांच्या मनोरंजनार्थ निर्माण झाली आहे. या पुरुषांच्या दाव्याच्या विरोधात मी विद्रोह केला असता. स्त्रीच्या हृदयात स्थान मिळविण्याकरिता मला मानसिक रुपाने स्त्री बनावे लागले आहे. माझ्या पत्नीशी माझे पुर्वी जे वर्तन होते ते मी पुर्णपणे बदलुन टाकण्याचा निश्चय केला नाही तो पर्यंत माझ्या पत्नीच्या अंतःकरणात मला स्थान मिळू शकले नाही. या करिता पतीर म्हणुन मला मिळालेले तथाकथित सर्व अधिकार मी सोडुन दिले आणि ते अधिकार तिलाच परत केले. आज तुम्हाला आढळून येईल की, मी जसे साधेपणाचे जीवन जगतो तसेच तीही जगतो आहे.

स्त्रीने स्वतःला पुरुषाची भोगवस्तु मानणे बंद करावे. याचा उपाय पुरुषापेक्षा स्त्रियांच्या हाती अधिक आहे. तिने पुरुषकरीता यात पतीचाही समावेश आहे. शृंगार करण्याला नकार दिला पाहिजे. तसे केले तरच ती पुरुषाची बरोबरीची साथीदार बनू शकते. तिने रामाला रिझवण्याकरिता एक क्षणसुद्धा वाया घलवला असे अशी कल्पनाही मी करू शकत नाही. तुम्हाला तिच्या गळ्यात नेकलेस दिसणार नाही. तसेच इतर आथुतणेही माझी इच्छन आहे की, तुम्ही स्त्रियांनीही तसेच व्हावे. मौजमजेच्या भावनेची आणि पुरुषांची गुलामी सोडा. तुमच्या शृंगार सोडा, सौंदर्य प्रसादने सोडा, सुगंधी अत्तर वगैरे सोडा. खरा सुगंध तो आहे, जो तुमच्या अंतःकरणातुन येतो. तो पुरुषालाच नव्ही तर संपुर्ण मानवतेला मोहित करणारा आहे. तो तुमचा जन्मसिद्ध अधिकार आहे. पुरुष स्त्रीपासुन उत्पन्न होतो. तिच्या रक्तापासुन बनतो. तुमची प्रतिष्ठा परत मिळवा आणि तुमचा संदेश जगाला सांगा.

अबला नाही :-

नारीला अबला म्हणने तिची निंदा करणे आहे. हा पुरुषाने स्त्रीचा केलेला अपमान आहे. शक्तीचा अर्थ पाशवी शक्ती असा असेल तर खरोखरच पुरुषाच्या तुलनेत स्त्रीमध्ये पाशवीपणा कमी आहे. आणि शक्तीचा अर्थ नैतिक शक्ती असा असेल तर निश्चितपणे पुरुषाच्या तुलनेत स्त्री किती तरी श्रेष्ठ आहे. स्त्रीमध्ये पुरुषापेक्षा अधिक स्वार्थत्याग, अधिक सहिष्णुता, अधिक साहस नाही काय ? तिच्याशिवाय पुरुषाला कोणतेही असितत्व नाही. अहिंसा जर मानवजातिचा नियम असेल तर भविष्य स्त्रीच्या हाती आहे. हृदयाला आकर्षित करुन घेण्याचा गुण स्त्रियांपेक्षा जास्त कोणात असु शकते. ?

पुरुषाने आपल्या अणिवेळी स्वार्थाला वश होऊन स्त्रीच्या आत्म्याला अशाप्रकारे चिरडले नसते. आणि पुरुषाच्या आनंदोप भोगाची स्त्री शिकार बनली नसती. तर तिने जगाला तिच्या अंतर्गत असलेल्या अनंत

षक्तीचा परिचय घडवून दिला असता. जेव्हा स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीची संधी मिळेल आणि ती परस्पर सहकार्य आणि त्यांच्याशी संबंधित शक्तीचा पुर्ण विकास करून घेईल तेव्हा जगाला स्त्रीशक्तीच्या आश्चर्यकारक अशा संपूर्ण आविष्काराचा परिचय होईल.

मला वाटते की, स्त्री ही स्वार्थत्यागाची मुर्ती आहे, परंतु आपण पुरुषांपेक्षा किती श्रेष्ठ आहोत ते तिला दुदैवाने कळत नाही. टॉलस्टॉय सांगत असत त्याप्रमाणे स्त्रिया पुरुषांच्या समोहक प्रभावशाली अजुनही वावरत आहे. त्यांना जर अहिंसेच्या शक्तीचा परिचय झाला तर त्या स्वतःला अबला म्हणवून घ्यायला कधीही तयार होणार नाही.

योग्य शिक्षण :-

स्त्रियांना योग्य शिक्षण देण्यावर माझा विश्वास आहे. परंतु माझा पक्का विश्वास आहे की, पुरुषांची नक्कल करून त्यांच्याशी स्पर्धा करून ती जगातील आपला कार्यभार पार पाडू शकणार नाही. ती स्पर्धा करू शकते, परंतु पुरुषांची नक्कल करून ती त्या उंचीवर पोहचू शकत नाही. ज्याचे सामर्थ्य तिच्यात आहे. तिला पुरुषांचे पुरक बनवायचे आहे.

योग्य स्थान :-

जिवनात जे काही पवित्र आणि धार्मिक आहे. त्यांच्या रक्षणाची विशेष जबाबदारी स्त्रियांवर आहे. स्वभावतःच परंपरावादी असल्यामुळे त्यांना जर अंधश्रद्धा टाळून देणे कठिण होत असेल तर जीवनात जे काही उदात्त आणि पवित्र आहे ते टाकून देणेही त्यांना कठीन होईल.

मुलांचे पालनपोषण आणि घराची देखरेख या गोष्टींमध्येच पत्नीची सर्व शक्ती खर्च होत असल्यामुळे ती सामान्यपणे पतीपासून स्वतंत्रपणे जीविकोपार्जन करते आहे. या गोष्टीची मी कल्पना करू शकत नाही.

सुव्यवस्थीत समाजा कुटूंबाच्या जिविकोपार्जनाचे अतिरीक्त ओझे स्त्रीवर पडू नये. पुरुषाने कुटूंबाच्या उदरनिर्वाहाची जबाबदारी घ्यावी आणि स्त्रियांनी घराच्या व्यवस्थेकडे लक्ष घावे. अशा प्रकारे दोघेही परस्परांना पुरक आणि अनुपुरक होऊ शकतात.

स्त्री आणि अहिंसा :-

माझा विश्वास आहे की, अहिंसेच्या उच्चतम आणि सर्वोत्कृष्ट स्वरूपाचे प्रदर्शन करणे हे स्त्रीचे जीवन ध्येय आहे. कारण असे आहे की, अहिंसेच्या क्षेत्रात शोध करण्याचे साहसपूर्ण पाऊल उचलण्याकरिता स्त्री अधिक उपयुक्त आहे. ज्याप्रमाणे पाशवी साहस स्त्रीच्या तुलनेत पुरुषांमध्ये जास्त आहे. अगदी त्याचप्रमाणे स्वार्थत्यागाचे ध्येय पुरुषांच्या तुलने स्त्रियांमध्ये निश्चितपणे अधिक आहे.

माझे स्वतःचे मत असे आहे की, स्त्री आणि पुरुष मुलतः एक असल्यामुळे तत्त्वतः त्यांच्या समस्याही एकच असल्या पाहिजे दोघांमध्ये एकाच आत्म्याचा वास आहे. दोघही सारखेच जीवन जगत असतात. दोघांच्या भावनाही एकसारख्या आहेत. दोघही परस्पर पुरक आहेत. परस्परांच्या सक्रिय मदतीशिवाय यापैकी कोणीही जगू शकत नाही.

स्त्री ही अहिंसेचा अवतारी आहे. अहिंसेचा अर्थ आहे असीय प्रेम म्हणजे पीडा सहन करण्याचे असीम मार्थ्य पुरुषांची आई असलेल्या स्त्रीमध्ये हे सामर्थ्य अधिक असणार नाही तर कोणामध्ये असू शकेल ? आपल्या गर्भात शिशूचे नऊ महिने पोषण करून व त्यापासून होणारा त्रास प्रसन्नपणे सहन करून ती आपल्या व सामर्थ्याचा पुरेसा पुरावा देते.

स्त्री – पुरुष समता :-

स्त्रियांच्या हक्कांच्या बाबतीत मी कोणतीही तडजोड करू शकत नाही. माझ्या मते पुरुषांवर नसलेले कोणतेही कायदेशिर बंधन स्त्रियांवरही नसावे या माझ्या मुलांशी आणि मुलींशी अगदी एकसारखा व्यवहार केला पाहिजे.

स्त्री – पुरुषांतील समता म्हणजे त्यांच्या कामकाजातील समता होत नाही शिकार करण्यासंबंधी व भाला घेवून चचालण्याविषयी कोणतेही कायदेशिर बंधन नसावे. परंतु जे काम पुरुषांचे असते ते करण्याकरिता स्त्री स्वाभाविकपणेच मागे पुढे पाहते. परस्परांना पुरक होण्याकरिता निसर्गाने लिंगभेद केला आहे. ज्याप्रमाणे त्यांची शरिररचना ठरलेली आहे. त्याचप्रमाणे त्याची कामेही ठरलेली आहेत.

आज फार कमी महिला राजकारणात भाग घेतात व त्यातील बहतांश स्वतंत्र चिंतक करत नाहीत आपल्या आईवडीलांच्या व आपल्या पतीच्या आदेशाचे पालन करण्यातच त्यांना समाधान वाटते आपल्या

परावलंबित्वाची जाणिव झाल्यानंतर त्या स्त्रियांच्या अधिकाराबद्दल आवाज उठवतात. असे करण्याऐवजी महिला कार्यकर्त्यांनी स्त्रियांची नावे मतदार सुचित नोंदवावी. स्त्रियांना व्यवहारीक शिक्षण देण्याची व्यवस्था करावी, त्यांना स्वतंत्रपणे विचार करणे, शिकवावे आणि जातीपातीच्या बंधनातून यांना मुक्त करावे. असे झाल्यास आवश्यक बदल होतील. यामुळे पुरुषांना त्यांच्या त्यागाच्या आणि शक्तीच्या क्षमेची जाणिव होईल व त्यांना प्रतिष्ठीत स्थानावर बसविण्याकरीता ते बाह्य होतील.

पडदा :-

स्त्रियांच्या चारित्र्याच्या शुद्धतेबद्दल इतकी विकृत चिंता करण्याची काय गरज आहे.? पुरुषचरित्राच्या शुद्धतेविषयी बोलु दिले जाते काय ? पुरुषांच्या पवित्राबद्दल यांच्या काळजीची चर्चा ऐकु येत नाही. स्त्रियांच्या शुद्धतेविषयी चर्चा करण्याचा अधिकार पुरुषांना कोणी दिला ? शुद्धताबोलुन लावता येऊ शकत नाही, तो अंतर्गत विकासाची गोष्ट आहे आणि त्यामुळे ती संबंधित व्यक्तीच्या प्रयत्नांवर सोडली पाहिजे.

पावित्र्य एखादया तापगृहात विकसित करता येत नाही. पडद्याच्या कुंपणाने त्यांचे संरक्षण करता येऊ शकत नाही. त्याची आतुन वाढ झाली पाहिजे आणि त्याचे मुल्य तेव्हाच आहे जेव्हा प्रत्येक प्रलोभनाला ते तोंड देवु शकेल.

हुंडापद्धती :-

ही प्रथा संपलीच पाहिजे विवाह आईवडीलाद्वारे पैसे मिळविण्याचे साधन असु नये. या प्रथेचा जातिप्रथेशी घनिष्ठ संबंध आहे. जो पर्यंत निवडीचे क्षेत्र एखादया विशिष्ट जातीतील काही शेकडा मुलांमुलीपर्यंत मर्यादित असेल तो पर्यंत हुंडापद्धती विरुद्ध कितीही आवाज उठवला तरीही ही पद्धती कायम राहिल. जर ही कुप्रथा नाहीशी करायची असेल तर मुलांमुलींनी व आईवडीलांनी जातिप्रथेचे बंधन तोडलेच पाहिजे. या सगळ्या गोष्टीचा अर्थ आहे. आपल्या राष्ट्रातील युवकांच्या मानसिकतेत क्रांतीकारक बदल घडवुन आणुन देशातील युवकांना अशाप्रकारचे शिक्षण दिले पाहिजे.

जो तरुण विवाहाकरिता हुंड्याची अट ठेवतो तो आपल्या शिक्षणाला आणि देशाला बदनाम करतो व त्याला स्त्रियांबद्दल आदर नसल्याचे सिद्ध करतो.

हुंडाप्रथेच्या विरोधात जोरदार जनमत तयार केले पाहिजे आणि ज्या युवकाने या पापाच्या पैशांनी आपले हात काळे केले असतील त्याला बहिष्कृत केले पाहिजे.

विधवा पुनःविवाह :-

आपले जिवनसाथीवेरील प्रेमांमुळे जर एखादी विधवा स्वेच्छेने वैधण्याचा स्विकार करित असेल तर ती आपल्या घराला पावित्र्य करते. व आपल्या धर्माला उन्नत करते. परंतु धर्म व प्रथा यांच्याद्वारे लादलेले वैधव्य एक असह्य ओझे आहे. व गुप्त पापाने ते घराला अपवित्र करते आणि धर्माचे पदन करते.

आपल्याला जर शुद्ध राहायचे असेल व हिंदुत्वाचे रक्षण करायचे असेल तर या बळजबरीच्या वैधण्याच्या विषापासुन आपल्याला स्वतःला मुक्त करावे लागेल. ज्या घरात बाल विधवा आहेत. त्या घरांपासुन या सुधारणेची सुरुवात केली पाहिजे. लोकांनी साहस करुन आपल्या पालकत्वाखाली असलेली बालविवाहाचे कायदेशिरपणे चांगल्या घरी लग्न लावुन दिले पाहिजे. त्यांचा विवाह पुर्वी झालेल्या असण्याचे मला मान्य नसल्यामुळे मी " पुनःविवाह " या शब्दाचा प्रयोग केला नाही.

घटस्फोट :-

विवाह दोन व्यक्तीमधील शरिरसंबंधाच्या अधिकाराला मान्यता देतो. आणि इतर कोणत्याही व्यक्तीबरोबर असा संबंध वर्ज्य करण्याचेही त्यामुळे बंधन येते. पती - पत्नीमधील शरिरसंबंध, त्यांच्या संयुक्त संमतीने व त्यांना जेव्हा आवश्यक वाटेल तेव्हा होऊ शकतो. परंतु आपली इच्छा असेल तेव्हा आपल्या जोडीदाराला शरिर संबंधाकरीता बळजबरी करण्याचा अधिकार विवाहामुळे पतीला व पत्नीला मिळत नाही जर एक साथी नैतिक व अन्य कारणांनी दुसऱ्या साथीच्या इच्छेने पालन करु शकत नसेल, तर त्या स्थितीत काय करावे हा वेगळा प्रश्न आहे. व्यक्तीगत पातळीवर घटस्फोट हाच पर्याय असेल, तर नैतिक प्रगतीत अडसर येऊ देण्याऐवजी मी निसंकोचपणे घटस्फोटच पसंत करीन परंतु अशा परिस्थितीत माझा हेतु मात्र विशुद्ध नैतिक आधारावर स्वतःला संयमित करण्याचा असला पाहिजे.

समारोप :-

थोडक्यात अनेक क्षेत्रात स्त्रीयांसाठी म्हणजेच स्त्री सबलीकरणासाठी कामाच्या अनेक संधी उपलब्ध आहेत. तर अनेक क्षेत्रात त्या निर्माण होवु शकतात. गरज आहे ती समजने, म्हणजे पुरुषांनी आपली पारंपारिक मानसिकता बाजूला सारुन स्त्रीला समोर ऐण्याची आणि स्त्रीने परंपरेच्या सर्व बेड्या / बंधन झुगारुन आपण येण्यासाठी समोर येण्याची एक यशस्वी स्त्री अनेक स्त्रीयांमध्ये प्रेरणा निर्माण करु शकते. अनेक क्षेत्रात कामाच्या ठिकाणी स्त्री कर्मचाऱ्यांचा छळ थांबवणे आवश्यक आहे. स्त्रीला निर्दोष वातावरणात काम करता यावं. समाज कुठलाही असो, त्यातील स्त्री 100 टक्के साक्षर करणे, हे ही गरजेचे आहे. असे झाल्यास येत्या काळात स्त्री – पुरुष भेद हा प्रकारच संपुष्टात येईल.

संदर्भग्रंथ :-

- 1) यंग इंडिया, दि 17 ऑक्टोबर 1929
- 2) कुमारप्पा भारतय (संपा) स्त्रियाँ और उनकी समस्याये
- 3) विधुत भागवत, स्त्री प्रश्नांची वाटचाल.

जानकीबाई आपटे यांचे हरिजनोद्धाराचे कार्य

संशोधिका -

कु. मंजूषा एस. लालसरे

मुख्याध्यापिका

आदर्श हिंदी प्राथमिक विद्यामंदिर गडचांदूर

मो. ९४०३१८४३३५

मार्गदर्शक -

डॉ. प्रकाश आर. शेंडे

इतिहास विभाग प्रमुख

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

मो. ९८३४४१७६१४

महात्मा गांधीना स्वातंत्र्य चळवळीची सुत्रे स्विकारल्यानंतर या संकल्पनेला विशेष महत्व प्राप्त झाले आणि केवळ राजकीय स्वातंत्र्य मिळविणे हेच स्वातंत्र्य चळवळीचे ध्येय नव्हते तर समाजातील सामाजीक विषमता निर्मुलनाचे उद्दिष्टेही आता स्वातंत्र्य चळवळीचे अविभाज्य अंग बनले होते. याच संकल्पनेतून गांधीजींनी हरिजन उद्धाराच्या कार्यक्रमाला सुरुवात केली होती. आणि ही संकल्पना सर्व कार्यकर्त्यांसमोर मांडली. १९३५ साली गांधीजींनी अखिल भारतीय हरिजन सेवक संघातर्फे अस्पृश्यांकरिता कार्याला चालना देण्यासाठी देशभर दौरे केले. या दौऱ्यात ते अहमदनगरला आले होते. तिथे त्यांची सभा झाली व या सभेमधील गांधीजींच्या भाषनाचा जानकीबाईंवर खुपच प्रभाव पडला आणि हरिजन कार्याची प्रेरणा मिळाली.

उद्देश -

१. जानकीबाईंचे हरिजन कार्य अभ्यासणे.
२. हरिजन कार्याची सुरुवात कशी झाली हे अभ्यासणे.
३. हरिजन मुलींना शिक्षणाची गोडी कशी लावली हे अभ्यासणे.

अहमदनगरला त्यावेळी विचित्र प्रथा होती. होळीच्या दुसऱ्यादिवशी रंगपचमीला लोक सांडपाण्याच्या गटारीतील गाळ परस्परांच्या अंगावर टाकून घाणीने संपूर्ण अंग माखवत होते. ही अनिष्ट व अस्वच्छ प्रथा बंद करण्यासाठी नगरचे काँग्रेस नेते रावसाहेब पटवर्धन यांच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेस कार्यकर्त्यांनी मिरवणूक काढीत लोकांना घाण एकमेकांच्या अंगावर टाकण्यास परावृत्त करून गटारी साफ करीत निघाले या कार्यक्रमात जानकीबाईंना देखील भाग घ्यावयाचा होता परंतु केवळ एक महिला असल्यामुळे आणि होळीच्या दिवशी बायका घराच्या बाहेर निघत नाही या कारणाने त्यांना या कार्यक्रमात सहभागी करून घेतले नव्हते परंतु जानकीबाई अतिशय तत्त्वनिष्ठ आणि सच्चा कार्यकर्त्या होत्या त्यामुळे त्यांनी स्वतःच या कार्यक्रमात सहभागी होण्याचे ठरविले आणि त्या धनगर गल्लीतून लक्ष्मी कांरजा चितळे रोड वरून चालत चालत जात असतांना चौपाटी कांरजापासून उजवीकडे वळल्यावर त्यांना माणसांचा एक जमाव दिल्ली दरवाज्याजवळ दिसला त्यात रावसाहेब पटवर्धन, काकासाहेब गरूड आणि इतर काँग्रेसचे सभासद होते. जानकीबाईंना या कार्यक्रमात सहभाग घेण्याविषयी मनाई करून देखील जानकीबाईंना तिथे आल्याचे पाहून एका काँग्रेस सभासदाने जानकीबाईंबद्दल अतिशय अपमानकारक उद्गार काढले त्यामुळे जानकीबाईंना अतिशय अन्यायकारक वाटले. व जानकीबाईंना अतिशय राग आला आणि त्या अतिशय रागाच्या भरात झपाझप चालत हातात खराटा घेवून वैतागवाडीत जावून पोहोचल्या आणि तेव्हा त्यांना तेथील परिस्थितीची माहिती झाली. वैतागवाडीतील रहिवासी हे प्रामुख्याने मांग आणि महार होते. त्यामुळे त्यांच्या झोपड्या ह्या गटारीच्या काठावर होत्या आणि येथील बायका माणसांना स्वच्छतेचे महत्व माहित नसल्यामुळे तसेच घरात अठरा-विश्वे दारिद्र्य असल्यामुळे तेथील स्त्री-पुरुषांसोबत मुलांचेदेखील हाल होते. त्यांना दोन वेळचे जेवण मोठया मुश्किलीने मिळत होते. त्यामुळे मुलेही हाडकी-हुडकी बिमार आणि अस्वच्छ मळकट कपडे घातलेली वस्तीभर इकडून तिकडे फिरत होती यातच अस्पृश्य असल्यामुळे त्यांना शाळेत जाता येत नव्हते. त्यामुळे शिक्षणाचा गंधही त्यांना नव्हता.

जानकीबाई वैतागवाडीत पोहचल्या तेव्हा त्यांचा रुद्रावतार होता. पायात काटे टोचलेले होते त्यामुळे त्या एका झाडाखाली बसले तेव्हा काही मुली त्यांच्या जवळ आल्या व त्यातील एका मुलीने जानकीबाईंच्या डोक्यावरून हात फिरवला आणि पायातील काटे अलगद काढून दिले.

जानकीबाईंच्या केसांवरून हात फिरविणाऱ्या मुलीचे केस धुळीने बरबटले होते. जानकीबाईंनी तिच्या डोक्यावरून हात फिरविला तेव्हा जानकीबाईंना जाणविले की, तिचे केस राठ-दाट आणि कित्येक दिवस न विचरल्यामुळे सुतळीच्या गोळ्यासारखे रुक्ष कडक झाले होते. त्यामुळे जानकीबाईंनी त्या मुलीला फणी आणण्यास सांगितले त्या मुलीने फणी आणली परंतु तिचे केस काही विंचरता येईना बाईंनी जोराने झटका देवून फणी काढली असता बाईंच्या पांढऱ्या शुभ्र लुगड्यावर उवांचा खच पडला तेव्हा त्या मुलीच्या आईने जानकीबाईंना सांगितले की, “बाई माझ्या मुलीचे केस विंचरू नका फार उवा आहेत तिला विंचरून काही उपयोग नाही, तेव्हा जानकीबाईंनी त्या मुलीच्या केसावर हात फिरवत त्या बाईला म्हणाल्या, ‘किती छान केस आहेत हिचे हिच्या केसांना तेल का नाही लावत?’” तेव्हा ती बाई म्हणाली इथे खायलाच तेल नाही तर डोक्याला लावायला तेल कुठून

आणायचे ? त्या बाईचे दात देखील तपकीरी काळे पडले होते. जानकीबाई जानकीबाई त्या मुलीला नाव विचारले त्या मुलीचे नाव होते लक्ष्मी जानकीबाईंनी लक्ष्मीला सांगितले की, उद्या त्या परत येणार आणि छान आंधोळ घालून केस धुवून तिची वेणी घालून देणार. आणि त्या दिवसापासून जानकीबाई नित्य नियमाने वैतागवाडीत जावून मुलीच्या आंधोळी घालून त्यांच्या डोक्यातील उवा काढून त्यांच्या वेण्या घालू लागल्या या कामात मदत करण्यासाठी त्यांनी मथूराई चांदेकर यांचे सहकार्य घेतले. सुरुवातील जानकीबाई घरची तोडलेली लाकडे बाबा गाडीत भरून घेवून जात तसेच मुलीच्या आंधोळीसाठी लागणारे सामानदेखील त्या घरचेच नेत असत. त्यात तेल, फणी कुंकवाचा करंडा यांचा समावेश होता. वैतागवाडीत जात असतांना रस्त्यातील बायका त्यांना महारीन-महारीन म्हणून चिडवित आणि त्यामुळे जानकीबाईला नेहमी अशा शिव्याशापाच्या आहेराला सामोरे जावे लागत होते. ज्याप्रमाणे सावित्रीबाईला दगडधोंडे, शेण गोळ्यांच्या आहेराला सामोरे जावे लागले त्याचप्रमाणे जानकीबाईंनी देखील बायकांचे बोलणे टोमणे, यांचा सामना करावा लागला होता. परंतु सर्व विरोधाला भिक न घालता जानकीबाईंनी हरिजनांच्या मुलींना स्वच्छतेचे धडे तर दिलेच परंतु त्यांच्या शिक्षणाचा श्रीगणेशा देखील परशुरामपंताच्या मदतीने केला.

जानकीबाई नित्यनियमाने वैतागवाडीत जावून तेथील मुलींना गोळा करून त्यांना स्वच्छतेची सवय लावली व सर्व मुलींना पाटी, पेन्सिल देवून त्यांच्या शिक्षणाला सुरुवात देखील केली. वैतागवाडीतील मुलींची शाळा लिंबाच्या झाडाखाली सुरू झाली परंतु उन्हाळ्याच्या दिवसात उन्हाचा त्रास होवू लागला आणि जागा देखील अपूरी पडू लागली. त्यामुळे त्यांना मुलींना शिक्षण देण्याकरिता नवीन जागेची आवश्यकता भासू लागली. आणि त्यातून त्यांना पडकी चावडी दुरूस्त करण्याची संकल्पना सुचली. त्यातूनच त्यांनी फडके सावकाराकडून कर्ज काढून पडक्या चावडीची दुरूस्तीकरून हरिजनांच्या मुलींसाठी शाळा सुरू करण्याचा निर्णय घेतला आणि त्यानुसार त्यांनी महानगरपालीकेची रितसर परवानगी घेवून वैतागवाडीतील चावडीची दुरूस्ती केली. परंतु त्यासाठी देखील बऱ्याच अडचणींचा सामना करावा लागला. कारण नगरपालीकेला दुरूस्तीसाठी दिलेल्या अर्जावर केवळ जानकीबाईंचीच स्वाक्षरी होती. त्यामुळे उद्या जर कुणी यावर आक्षेप घेतला तर नगरपालीका अडचणीत येईल त्यामुळे तेथील रहिवाश्यांची स्वाक्षरी असणे देखील महत्वाचे होते. त्याप्रमाणे जानकीबाईंनी एक सभा घेवून सर्व मुलींच्या आई-वडिलांना या विषयी समजावून सांगितले. परंतु वैताग वाडीतील माणसे काही समजावून घेण्यास तयार नव्हती. आणि त्यांनी तिथून निघून जाण्याचा निर्णय घेतला. त्यामुळे जानकीबाईंना काहीवेळ तर सर्वकाही संपल्यासारखे वाटले परंतु लक्ष्मीच्या आईने व इतर बायकांनी आणि सोन्याबापूने जानकीबाईंचे मोलाचे कार्य जाणून त्यांनी चावडी दुरूस्तीच्या अर्जावर अंगठे मारले व अशाप्रकारे चावडी दुरूस्तीचा मार्ग मोकळा झाला चावडी दुरूस्त करूनच सर्व प्रश्न सुटणार नव्हते तर शाळा सुरू करणे म्हणजे स्कुल बोर्डाची परवानगी घेणे तसेच शाळेकरीता लागणारे सामान टेबल, खुर्ची, बाके, फळा, इत्यादी सामान आवश्यक होते. आणि शिवाय शाळेत शिकविणाऱ्या व्यक्तीला पगार देखील देणे आवश्यक होते. त्यामुळे आर्थिक अडचण पुन्हा आलीच. पण यावेळी नगरपालिकेचे मुख्याधिकारी हिवरगावकरांनी शाळेच्या मदतीसाठी जी. एल. रानडे यांच्या गायनाच्या कार्यक्रमाबाबत सुचविले आणि त्यांनी तसे कार्यक्रमामागे आयोजन करून मिळालेले पैसे रितसर जानकीबाईंना मंचावर बोलावून सन्मानाने दिले. आणि शिक्षण निरीक्षक अधिकाऱ्यांनी देखील जानकीबाईंच्या जिद्दीचे आणि त्यांनी केलेल्या हरिजन मुलींच्या शिक्षणाच्या व्यवस्थेचे कौतूक केले. आणि जानकीबाईंच्या शाळेकरिता सरकारी अनुदानाची देखिल व्यवस्था केली.

अशा प्रकारे ज्या हरीजनांच्या मांग, महार, भंगी, ढोर समाजाचे लोक राहत असलेल्या वस्तीमध्ये जावून कुबट, सडका वास सहन करून देखील मुलींच्या आंधोळी घालून डोक्यातील उवा काढणे, त्यांच्या वेण्या घालणे, मुलींना स्वच्छतेचे धडे देवून त्यांच्यात शिक्षणाची आवड निर्माण केली. आवड निर्माण करून त्या थांबल्या नाही तर मुली गावातील नगरपालीकेच्या शाळेत जाणार नाहीत म्हणून त्यांची त्यांच्या वस्तीतच शिक्षणाची व्यवस्था प्रथम कर्ज काढून व नंतर शासनाचे अनुदान मिळविले हे काही साधे आणि सोपे काम नव्हते. परंतु जानकीबाईंची जिद्द त्यांचे मानवतेबद्दलचे विचार आणि काम करण्याचे धाडस या सर्व गुणांनी ते शक्य झाले. सामान्यातल्या सामान्य अशा जानकीबाईंचे असामान्य कर्तृत्व होते. त्यांच्यात सावित्रीबाईंची झलक दिसल्याशिवाय राहत नाही.

संदर्भ -

- १) अहमदनगर नगरपालिका शतसंवत्सरी ग्रंथ
- २) आपटे भा.प. (कर्मयोगी जानकीबाई आपटे)
- ३) स्मृती ग्रंथ (अहमदनगर सोसायटी)
- ४) वृत्तपत्र संदेश ०१ ऑक्टोबर १९५०

जलवायु बदल - क्योटो करार समस्या आणि धनिक देशांची राजनैतिक सामंजस्य करार

प्रा. निशांत प. माटे
सहाय्यक प्राध्यापक
कॉलेज ऑफ सोशल वर्क,
कामठी, जि. नागपूर.
मो.नं. ९४२३४०७४३३

डॉ. सुनिल साकुरे
प्राचार्य, एस.आर.एम. कॉलेज
ऑफ सोशल वर्क, चंद्रपुर

सारांश :-

जलवायु प्रक्रियेमध्ये सक्रिय गॅस कार्बनडाईऑक्साईड, मिथेन, नाइट्रस ऑक्साईड, ओजोन, क्लोरो फ्लोरो कार्बन व बाष्पांचे हरित-गृह गॅस (Green House Gas) हे आहेत. हरित-गृह गॅस पृथ्वीवरून विकिरण द्वारा वापस जाणारी ऊर्जला सोसून पृथ्वीवरील तापमान वाढविते. जलवायुच्या दृष्टिने हरित-गृहाच्या प्रभावाची कोणतीही समस्या नसून खरे पाहता हरित-गृह गॅस युक्त वातावरण प्रणालीच्या नाजूक संतुलनमुळेच पृथ्वीवर जीवनाचा विकास संभव झालेला आहे. खरी समस्या आहे की मानवीय क्रियांच्या फलस्वरूप हरित-गृह गॅस ची मात्रामध्ये असाधारण वाढ ज्याच्या परिणामामुळे तापमानात मोठी वाढ झालेली आहे. वैश्विक स्तरावर सन १९९८ आतापर्यंतचा सर्वात उष्ण वर्ष व नव्वदाचा दशक सर्वात उष्ण दशक होता. पृथ्वीच्या तापमानातील ही असाधारण वाढ झाली आणि हरित-गृह गॅस मध्ये विशेषतः कार्बन डाईऑक्साईड वातावरणामध्ये जास्त वाढलेले आहे.

संयुक्त राष्ट्र संघ शिखर सम्मेलनामध्ये, पर्यावरण संरक्षणाकरीता करण्यात आलेल्या करारामध्ये सहमती निर्माण झाली की जागतिक स्तरावर हरीतलवक परिवर्तन थांबविण्याकरीता एक कानुनी पद्धतीने बाध्यकारी 'हरीतलवक परिवर्तनावर संयुक्त राष्ट्र संघ द्वारा निर्धारित स्वरूपाचा करार' हा जागतिक स्तरीय करार करण्यात आला. क्योटो कराराच्या लेखा-पुरतकामध्ये नैसर्गिक वनांचे संरक्षण तापमानवाढीला कमी करण्याचे उपाय नसून उलट जलवायु बदलाची सौदेबाजीच्या अनुसार, जलवायु बदलाच्या दृष्टिकोनातून नैसर्गिक जंगल कापून त्याच्या स्थानावर यूकेलिप्टस सारख्या जलदगतीने वाढणाऱ्या प्रजातीचे वृक्षारोपण मोठ्या प्रमाणात करण्यात आल्याने हे वृक्ष अधिकप्रमाणात कार्बन डाईऑक्साईडचा अवशोषण करतील. परंतु औद्योगिक वानिकीमध्ये वृक्षांना कापण्यामुळे तर मोठ्या प्रमाणात कार्बन उत्सर्जन करतीलच. परंतु औद्योगिक वृक्षारोपण पर्यावरणाच्या दृष्टीने तेव्हाच योग्य होईल की त्या वृक्षांना कधीही कापल्या जाणार नाही, न ही मरू-सडू दिल्या जाईल आणि लगातार वृक्षारोपण होत राहील. जोपर्यंत या प्रजाति संपूर्ण पृथ्वीला झाकून घेणार नाही. याकरीता अरबों एकर जमिनीची आवश्यकता असेल आणि ज्या जमिनीवर हे वृक्षारोपण होईल, परंतु प्रश्न अजून निर्माण होतील ते म्हणजे - त्यावर राहणारे लोक कुठे जातील? त्यांच्या भोजन व उपजिविकेचे काय होईल?

सुचनक शब्द - जलवायु बदल, क्योटो करार, हरितगृह, वृक्षारोपण, औद्योगिक वानिकी
जलवायु बदल

आपल्या पृथ्वीवर जलवायुच्या पाच मुख्य घटकांच्या आपसातील संबंधांची एक कठिण प्रणाली आहे. हे पाच घटक आहेत - वायुमंडळ (Atmosphere), समुद्र, हिम व हिमाच्छादित क्षेत्र (Criosphere), जैविकमंडळ (Biosphere) आणि जमीन व वाळू किंवा मैदान व खडक (Geosphere). हे पाच तत्व सुर्याशी सरळ जुळलेले आहे. या पाच घटकांच्या व्यतिरिक्त जलवायुना प्रभावित करणारा एक सहावा अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटक आहे एन्थ्रोपोजनिक घटक हा मानवी हस्तक्षेपाचा प्रभाव आहे.

जलवायुचा सौर ऊर्जेसोबत सरळ संबंध आहे. सौर ऊर्जा पृथ्वीच्या तळापर्यंत जावून अवरक्त विकिरण (Infrared radiation) च्या रूपात पुन्हा अंतरिक्षामध्ये परत जातो. या आवागमनाच्या दरम्यान ऊर्जा वातावरणातून जात असते. ऑक्सीजन-नाईट्रोजन व आर्गन च्या व्यतिरिक्त वातावरणामध्ये अन्य गॅस जसे कार्बनडाईऑक्साईड, मिथेन, नाइट्रस, ओजोन, जलबाष्प इत्यादी चे संमिश्रण आढळून असते. या सर्व गॅस पृथ्वीला चारही बाजूनी विळखा घालून एक वातावरण बनवते, जे पृथ्वीच्या अन्य सर्व अवयवांमध्ये समाविष्ट राहते. ही गॅस पृथ्वीतळात पोहचणारी सौर ऊर्जा जवळपास २५ टक्के सोसून घेते, जेव्हा की सौर ऊर्जेचा ३० टक्के विकिरणद्वारे परत आंतरिक्षात जाते आणि ४५ टक्के पृथ्वी व समुद्रद्वारा सोसून घेतल्या जाते. याप्रकारे पृथ्वीची प्राकृतिक तापमान नियंत्रण प्रणाली एक हरित-गृह (Green House) सारखे आहे. शेवटी या प्रणालीमध्ये सक्रिय गॅस कार्बनडाईऑक्साईड, मिथेन, नाइट्रस ऑक्साईड, ओजोन, क्लोरो फ्लोरो कार्बन व बाष्पांचे हरित-गृह गॅस (Green House Gas) म्हणतात. हरित-गृह गॅस पृथ्वीवरून विकिरण द्वारा वापस जाणारी ऊर्जला सोसून पृथ्वीवरील तापमान वाढविते. पृथ्वीतळात तरल स्वरूपातील जलाची उपस्थिती मध्ये सुद्धा हरित-गृह गॅस यांची अत्यंत महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे.

जलवायुच्या दृष्टिने हरित-गृहाच्या प्रभावाची कोणतीही समस्या नाही. वास्तविकतामध्ये हरित-गृह गॅस युक्त वातावरण प्रणालीच्या नाजूक संतुलनमुळेच पृथ्वीवर जीवनाचा विकास संभव झालेला आहे. खरी समस्या आहे की मानवीय क्रियांच्या फलस्वरूप हरित-गृह गॅस ची मात्रामध्ये असाधारण वाढ, ज्याचा सरळ-सरळ परिणाम आहे तो म्हणजे वातावरणातील तापमानात होणारी मोठी वाढ. पृथ्वीची स्थिती ही भयंकर गरमीमध्ये कितीतरी बॅल्कॅट ओढलेल्या व्यक्तिसारखी झाली आहे. हरितचा जाडा-पाला वाचविण्याकरीता बनविण्यात आलेला हरित-गृह गरम भट्टीमध्ये परिवर्तित झालेला आहे.

तापमान वाढ

आतापण पृथ्वीवरील तापमान अस्थिर आणि अनिश्चित आहे, सोबतच हे पृथ्वीच्या आंतरिक व बाह्य परिवर्तनाच्या प्रति अत्यंत संवेदनशील आहे. परंतु मागील दोन लाख वर्षांमध्ये, या लांबलेल्या वेळेच्या तुलनेत यामध्ये खूप अधिक परिवर्तन झालेला नाही. वैज्ञानिकांच्या नुसार हिमयुगात, जेव्हा पृथ्वीवरील अधिकांश भाग हा बर्फाने आच्छादित होता, तेव्हा सरासरी तापमान आजपेक्षा मात्र 9° सेल्सियसच कमी होता. आज पृथ्वीचे सरासरी तापमान जवळपास 98° सेल्सियस आहे. (जर हे हरित-गृह गॅस जर नसती तर हे तापमान -9° सेल्सियस असते.) औद्योगिक क्रांतीनंतर मागील २०० वर्षांत, विशेष म्हणजे दुसऱ्या महायुद्धानंतर पृथ्वीवरील तापमानमध्ये मोठी वाढ झालेली आहे. या कालावधीत तापमानामध्ये 0.3° ते 0.6° सेल्सियसची सरासरी वाढ झालेली आहे. ही तापमानातील वाढ पृथ्वीतल व समुद्रतळावर स्पष्ट बघता येते आणि हिमाच्छिन्न क्षेत्र जलदगतीने वितळत आहे किंवा मागे जात आहे, अशा संकेतांमध्ये परिलक्षित होत असते. वैश्विक स्तरावर सन १९९८ आतापर्यंतचा सर्वात उष्ण वर्ष व नव्वदाचा दशक सर्वात उष्ण दशक होता. पृथ्वीच्या तापमानातील ही असाधारण वाढ, या मानवी क्रियाकलापांशी सरळ जुळलेली आहे, त्याच्या फलस्वरूप हरित-गृह गॅस मध्ये विशेषतः कार्बन डायऑक्साईड चे वातावरणामध्ये मोठी वाढ झालेली आहे.

हरित-गृह गॅसेस मध्ये कार्बन डायऑक्साईड पर्यावरणाच्या दृष्टिने सर्वात महत्त्वपूर्ण आहे. कार्बन डायऑक्साईड वातावरणातील एक जटिल विश्व चक्राचा प्रमुख तत्व आहे. ज्वालामुखीच्या विस्फोटासोबत कार्बन डायऑक्साईड पृथ्वीच्या गर्भातून निघत असतो, जिवांच्या श्वसन क्रियामधून कार्बन डायऑक्साईड निघत असते, मातीच्या उलट-पलटच्या सोबत, कार्बन युक्त पदार्थांच्या जळणे व सडतेवेळी तसेच समुद्रातून पाण्याच्या बाष्पीकरणाद्वारे व जैवमंडळ (वनस्पति-वन-माती) तसेच खनिज ईंधन (खनिज-तेल-गॅस-कोळसा इत्यादी) मध्ये कार्बन डायऑक्साईड किंवा कार्बन जमा असते, याप्रकारे हे कार्बन डायऑक्साईड चे नैसर्गिक भांडार आहेत. कार्बन चे भांडार होत प्रकारचे आहे - सक्रिय भांडार व निष्क्रिय भांडार. कारण यामध्ये असलेले कार्बन डायऑक्साईडचे निरंतर आवागमन किंवा प्रवाह सुरु राहतो. परंतु जिवाश्म ईंधन (खनिज ईंधन) जसे खनिज तेल-गॅस-कोळसा, कार्बन किंवा निष्क्रिय भांडार आहे जे पृथ्वीच्या गर्भातून निष्क्रिय स्थितीमध्ये तेव्हापर्यंत दबून असतो, जोपर्यंत त्याला बाहेर काढून जाळल्या जात नाही.

वर्तमानमध्ये कार्बन डायऑक्साईडच्या रूपात जवळपास ७५ हजार करोड टन कार्बन आपल्या वातावरणात अस्तित्वात आहे आणि जंगलामध्ये जवळपास २ लाख करोड टन कार्बनचे भांडार आहेत. ज्यामध्ये जवळपास ५० हजार करोड टन वृक्षांमध्ये व दिड लाख टन दलदली माती-शेवाळ व गवत इत्यादीमध्ये संग्रहीत आहे. प्रतिवर्ष जंगलातील कार्बनचा जवळपास ५ टक्के किंवा दहा हजार करोड टन प्रतिवर्ष कार्बन डायऑक्साईडच्या रूपात उत्सर्जित होवून वातावरणात मिसळून जातो. ज्यामध्ये चार हजार करोड टन कार्बन डायऑक्साईड वनस्पतीच्या श्वसन क्रिया व सहा हजार करोड अन्य वनस्पतीच्या सडल्यामुळे वातावरणामध्ये येते. पण दुसरीकडे प्रतिवर्ष जवळपास १० हजार करोड टन कार्बन डायऑक्साईड वनस्पतीद्वारे प्रकाश संश्लेषण (Photo Synthesis) क्रियाच्या अंतर्गत अवशोषित केल्या जाते. अर्थात प्रकृतीच्या अंतर्गत कार्बन डायऑक्साईडच्या वातावरणामधील उत्सर्जन व प्रकाश संश्लेषणाच्या माध्यमातून वनस्पतीद्वारे अवशोषणामध्ये एक संतुलन आहे. (हे माहिती असणे आवश्यक आहे की, श्वसन, प्रकाश संश्लेषण व वनस्पतीचे सडणे इत्यादी सर्व क्रिया तापमान परिवर्तनाच्या प्रति अत्यंत संवेदनशील आहे व तापमान वाढीच्या परिणाम स्वरूप, वनस्पतीद्वारा कार्बन डायऑक्साईडच्या अवशोषणाच्या तुलनेत त्याचा उत्सर्जन वाढेल). कार्बनच्या सामुद्रिक भांडार व वातावरणामध्ये याप्रकारचे प्रवाह किंवा आदान-प्रदान होत असते, परंतु कार्बनच्या खनिज किंवा जिवाश्म ईंधन भांडार व अन्य तीन प्राकृतिक भांडारांना निष्क्रिय भांडार म्हटल्या जाते. जेव्हा आपण खनिज ईंधनला पृथ्वीच्या गर्भातून काढून जाळतो, तेव्हा मोठ्या प्रमाणात कार्बन डायऑक्साईड मुक्त होवून वातावरणात मिसळतो, परंतु ही एकतरफी क्रिया आहे, कारण वातावरणातील कार्बनडायऑक्साईड पुन्हा खनिज ईंधनमध्ये परत येत नाही. सैद्धांतिक पद्धतीने वनस्पती हे खनिज ईंधनच्या स्वरूपात परिवर्तित होत असते, परंतु या प्रक्रियेला लाखो वर्षे लागतात. याचाच अर्थ असा आहे की, खनिज ईंधनाच्या जाळल्याने उत्पन्न कार्बन डायऑक्साईड सक्रिय कार्बन भांडार (विशेषरूपाने वातावरणात) ची कार्बन घनतेमध्ये वाढ करते.

- जरी सक्रिय कार्बन भांडारच्या कार्बन आणि खनिज कार्बनच्या रासायनिक संरचना एक आहे, परंतु दोघांचेही गुणधर्म वेगवेगळे आहे. खनिज कार्बन प्राकृतिक रूपानी वातावरणच्या कार्बनसोबत संयुक्त होत नाही, कारण तो पृथ्वीच्या गर्भात सुरक्षित आणि निष्क्रिय आहे, परंतु हे तेव्हापर्यंत आहे जेव्हापर्यंत त्याचे वहन करून जाळल्या जात नाही.

- जंगलातील संग्रहीत कार्बन भांडार अस्थायी आहेत तसेच वातावरणातील कार्बन सोबत निरंतर संपर्कात व प्रवाहात राहतात. जंगलातील आग, वनस्पतीचे सडणे व श्वसन क्रिया द्वारा हे कार्बन सरलतेने कार्बन डायऑक्साईडच्या रूपात वातावरणात समाविष्ट होतात.

- वर्तमानमध्ये वातावरणात होणारी कार्बन डायऑक्साईडची वार्षिक वाढीचा ७५ टक्के खनिज ईंधन जाळल्यानी येत असते.

- वातावरणामध्ये होणारी कार्बन डायऑक्साईडची वार्षिक वाढीचा २५ टक्के जंगलाच्या क्षरण व विनाश, शेती आणि जमीनीच्या उपयोगात आलेल्या बदलामुळे आहे.

- कृषी कार्य आणि भूमि उपयोगात आलेल्या परिवर्तनाने कार्बन डाईऑक्साईडच्या सोबत दुसरे हरित-गृह गॅस, जसे मिथेन व नाईट्रस ऑक्साईड निर्माण होते, परंतु विभिन्न प्रकारच्या औद्योगिक गतीविधीच्या फलस्वरूप हॅलोकार्बन (C.F.C., H.F.C., P.F.C.) म्हणणाऱ्या कृत्रिम रसायन वातावरणामध्ये व अन्य सक्रिय कार्बन भांडारामध्ये जास्त मिसळतात.
- कार्बन-क्लोकिन एवं फ्लोराइडच्या अणुने निर्मित क्लोरोफ्लोरो कार्बन नामक यौगिक गॅस संपूर्णपणे मानव निर्मित आहे आणि हवेमध्ये मिसळणेवाली याला, शितलीकरण उपकरण व वातानूकूलित संचंत्रातून उत्पन्न होत असते. वैश्विक तापमान वाढीमध्ये क्लोरोफ्लोरो कार्बन व हॅलो कार्बनचा सुद्धा सक्रिय भूमिका आहे.
- औद्योगिक क्रांती विशेष रूपाने दुसऱ्या महायुद्धानंतर विद्युत उत्पादन, जल-थल-नभ वाहतुक, विभिन्न प्रकारचे उद्योग इत्यादीकरीता कोळसा, खनिजतळ व गॅस यांचे मोठ्या प्रमाणात वहन व उपयोग करण्यात येत आहे, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात कार्बन डाईऑक्साईड वातावरणामध्ये मिसळत राहिलेली आहे. पृथ्वीवरील असमान्य तापमान वाढीमध्ये हे सर्वात मोठे कारण आहे.
- जलवायु बदल रेखीव नसते, ते असमान व अनपेक्षित ढंगाचे असते, विशेषकर जेव्हा हरीत-गृह गॅसचा प्रभाव एक निश्चित स्तरावर पोहचतो, तेव्हा हरितलवकांवर अप्रत्याशित व गंभीर प्रभाव पडतो. मौसम वैज्ञानिकांच्या अनुसार २१ व्या सदीमध्ये मानवी कार्यकलापांमुळे उत्पन्न हरीत-घर गॅसचे पर्यावरण, मानव समाज व अर्थ व्यवस्थांवर व्यापक प्रभाव पडेल. जलवायु बदलाकरीता उत्तरदायी कार्बन डाईऑक्साईड व अन्य हरीत-गृह गॅसचा उत्सर्जन वर्तमान उत्पादन व उपभोक्तावादी विकास प्रणालीचा परिणाम आहे. उपभोक्तावादी विकासाची उत्पादन प्रणाली मोठ्या प्रमाणात खनिज ईंधनाच्या वापर आणि अनुचित भूमि उपयोगाच्या मॉडलला प्रोत्साहित करते.
- संपूर्ण जगात खनिज ईंधनाला जाळल्याने उद्योगांमधून निघणारी हरित-गृह गॅस मध्ये झालेल्या मोठ्या वाढीच्या नकारात्मक प्रभाव तापमान वाढीवर झालेला आहे. या तापमान वाढीकरीता मुख्य रूपात जगातल्या धनिक औद्योगिक देश जिम्मेदार आहे. एकटी अमेरिका ही, संपूर्ण जगातील प्रतिवर्ष वातावरणामध्ये उत्सर्जित होणारी हरीत-गृह गॅसच्या २५ टक्क्यांकरीता जिम्मेदार आहे. धनी देशांने मागील २०० वर्षांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर खनिज ईंधन, जंगल व अन्य प्राकृतिक संसाधनांचे वहन केलेले आहे. औद्योगिक कांतिनंतर जगातील धनिक देशांनी आधुनिक तंत्राचा उपयोग करून साम्राज्यवादी लुट द्वारा संपूर्ण जगात नैसर्गिक संसाधन (जल-जंगल-जमीन, खनिज व खनिज ईंधन इत्यादी) चा निर्ममतापूर्वक वहन करून उपभोक्तावादी समाजाचा निर्माण केलेला आहे आणि भविष्यातील लुट सुनिश्चित करण्याकरीता जगभरातील भांडवल व तंत्रांवर नियंत्रण स्थापित केलेले आहे. अत्याधुनिक तंत्राचा वापराच्या कारणाने मागील ५०-६० वर्षांमध्ये नैसर्गिक संसाधनाची ही लुट सर्व सिमा पार करून गेलेली आहे. भिमकाय उद्योग, वाहतुकाचे साधन व ऐशोआरामपूर्ण उपभोक्तावादी जीवनशैलीची नीव, ऊर्जांच्या असाधारण वापरावर पडलेली आहे. ही ऊर्जा खनिज ईंधनाला (कोळसा-गॅस-तेल इत्यादी) जाळल्यानी येते. खनिज ईंधनाला जाळल्यानी हरीत-गृह गॅस विशेषपद्धतीने कार्बन डाईऑक्साईड वायुमंडळात उत्सर्जित होते, ज्याचा परिणाम आहे की, पृथ्वीच्या तापमानात वाढ. याप्रकारे तापमान वाढीकरीता जगातील धनिक औद्योगिक देश सरळ-सरळ जिम्मेदार आहेत.
- तापमान वाढीच्या परिणाम स्वरूप जगातील समाजन उपस्थित पर्यावरणीय सामाजिक, आर्थिक व मानवीय संकटाशी सामना करण्याची जिम्मेदारी ही मुख्य रूपाने धनिक देशांनी उचलायला पाहिजे, कारण की हेच या समस्येचे जनक आहेत.

जलवायु बदल सम्मेलन

निरंतर विकास (Sustainable Development) यावर संयुक्त राष्ट्र संघ द्वारा रिओ-डी-जेनेरो मध्ये १९९२ मध्ये आयोजित प्रथम शिखर सम्मेलन (ज्याला पृथ्वी शिखर सम्मेलन सुद्धा म्हणतात) विश्वस्तरावर पर्यावरणाच्या प्रती जागरूकता निर्माण करण्याकरीता 'मिल का पत्थर' होता. तरीसुद्धा या सम्मेलनात भाग घेणाऱ्या देशातील प्रतिनिधीमध्ये विकास व पर्यावरणाच्या आपसी संबंधात मतभेद होता, तरीसुद्धा अनेक देशातील प्रतिनिधींनी सद्यस्थितीतील मॉडलच्या प्रति चिंता जाहिर केली, कारण की हे पर्यावरणाला नष्ट करणारी होती, गरीबी निर्माण करणारी होती आणि त्याला वाढवणारी होती. याप्रकारे सन १०७२ मधील प्रथम पृथ्वी शिखर सम्मेलनांच्या २० वर्षांनंतर पर्यावरणाला जागतिक मंचावर स्थान मिळाले. सम्मेलनामध्ये सरकार ने पर्यावरण संरक्षणाकरीता विशेष पाऊल उचलण्याकरीता वादे केले ज्यामुळे पर्यावरणाच्या प्रति लोकांमध्ये एक आशेचे किरण निर्माण झाले.

शिखर सम्मेलनामध्ये, पर्यावरण संरक्षणाकरीता करण्यात आलेल्या इतर वादयांच्या व्यतिरिक्त ही सहमती निर्माण झाली की जागतिक स्तरावर हरीतलवक परिवर्तन थांबविण्याकरीता एक कानुनी पद्धतीने बाध्यकारी जागतिक स्तरीय करार स्थापित करण्यात यावी, ज्याला 'हरीतलवक परिवर्तनावर संयुक्त राष्ट्र संघ द्वारा निर्धारित स्वरूपाचा करार'.

जलवायु बदलावर संयुक्त राष्ट्र संघ द्वारा निर्धारित स्वरूपाची करार

कराराच्या मसुदयाला ९ मे १९९२ ला स्विकारण्यात आले आणि १६६ देशांच्या प्रतिनिधीच्या स्वाक्षरीसोबत २१ मार्च १९९४ ला करार प्रभावित झाला. करारावर स्वाक्षरी न करणाऱ्या देशांना नंतर स्वाक्षरी करण्याची सोय ठेवली गेली.

ही करारामागील २०० वर्षांच्या दरम्यान पृथ्वीच्या जलवायु बदलाच्या तीव्रगती व त्याच्या गंभीर दुष्प्रभावांना मंजूर करते. ही करार हे स्विकार करते की या जलवायु बदलाचे मुख्य कारण वातावरणातील हरीत-गृह गॅस (Green House Gas) च्या घनता मध्ये वाढ झालेली आहे. या गॅसच्या कारणामुळे पृथ्वीच्या तळावर व वातावरणातील तापमानात वाढ झालेली आहे. करारामध्ये हे सुद्धा स्पष्ट करण्यात आले आहे

की हरित-गृह गॅसच्या अधिकांश उत्सर्जनाकरीता औद्योगिक देश जिम्मेदार आहेत. कराराच्या अंतिम उद्देश्य आहे की वातावरणातील मानवीय क्रियाने उत्पन्न हरित-गृह गॅसची घनताचा अशा स्तरावर थांबणे, जेणेकरून जलवायु प्रणालीवर कोणतेही संकट राहू नये.

क्योटो करार - पर्यावरण संरक्षण नावावर धोखा

११ डिसेंबर १९९७ ला जापानच्या क्योटो शहरात आयोजित जलवायु बदलाच्या तिसऱ्या शिखर संमेलनाच्या समाप्तीवर जलवायु बदलाच्या कराराच्या मूळ दस्तावेजांचा स्विकार करण्यात आला. जलवायु बदलाची क्योटो कराराला प्रभावी होण्याकरीता कमीतकमी ५५ देशांद्वारे कराराचे अनुमोदन होणे अनिवार्य होते आणि आतापर्यंत ६२ देशांनी या कराराचे अनुमोदन केलेले आहे. करार लागू झाल्यावर एक दुसरी शर्त ही आहे की, अनुमोदन करणारे देशातील अशा औद्योगिक देशांची एवढी संख्या असली पाहिजे की ते सन १९९० ला आधार मानून कार्बन डायऑक्साईड उत्सर्जन कमीतकमी ५५ टक्क्यांकरीता जिम्मेदार असावे. करार लागू होण्याची ही दुसरी शर्त पूर्ण झाली नाही कारण अमेरिकेची, जो एकटाच एकूण कार्बन डायऑक्साईड उत्सर्जनाच्या २५ टक्के मात्राकरीता जिम्मेदार आहे, त्यांनी कराराच्या अनुमोदनाला नकार दिला. ऑस्ट्रेलियाने सुद्धा अमेरिकेचे अनुसरण केले.

क्योटो कराराच्या अतिरिक्त, जलवायु बदलावर संयुक्त राष्ट्र निर्धारित ढांचागत करार (UNFCCC) च्या अधिकारिक, जलवायु बदलावर आंतरदेशीय सल्लागार मंडळ (IPCC) चे स्पष्ट मत आहे की वायुमंडळामध्ये भयानक बदल थांबविण्याकरीता हे आवश्यक आहे की या युगाच्या अंतापर्यंत हरित-गृह गॅसच्या उत्सर्जनामध्ये (सन १९९० ला आधार मानून) ६० टक्क्यांपासून तर ८० टक्क्यांपर्यंत कमी करण्यात यावी. याच्या विपरीत क्योटो करारामध्ये २००८ पासून २०१२ पर्यंत औद्योगिक देशांद्वारे हरित-गृह गॅसच्या उत्सर्जनाची मात्रा ५.२ टक्के कटौतीबाबत बोलल्या गेले (सन १९९० ला आधार मानून), परंतु यामध्ये सुद्धा प्रपंच आहे.

क्योटो करारामध्ये औद्योगिक देशांना छोट देण्यात आली की ते कार्बन डायऑक्साईड उत्सर्जन कमी करण्याच्या आपल्या निर्धारित कोटा पूर्ण करण्यामध्ये जर असमर्थ असतील तर ते गरीब देशातून (जे देश कार्बन डायऑक्साईड उत्सर्जनाची आपली सीमापेक्षा कमी उत्सर्जन करतात) त्यांच्या उत्सर्जनाचा वाचलेला कोटा उधार घेवू शकतात. औद्योगिक देश गरीब देशातील जंगल आच्छादित (वृक्षारोपण) जमीन संरक्षण व स्वच्छ ऊर्जा तंत्रामध्ये धन लावून असे करू शकतात. ग्रीन पीस संघटनेने मुल्यांकन केले आहे की क्योटो कराराचा कार्बन व्यापाराचा हा प्रावधान वास्तविकमध्ये सन २०१२ पर्यंत वातावरणामध्ये कार्बन डायऑक्साईडचे उत्सर्जन ५.३ टक्के कमी करण्यापेक्षा ०.३ टक्के आणखी वाढवतील (सन १९९० ला आधार मानून). या प्रावधानाच्या मागे ही संकल्पना आहे की जर तुम्ही जर्मनीमध्ये उद्योगामधून उत्पन्न कार्बन डायऑक्साईडचे उत्सर्जन कमी करू शकत नसाल तर आपण याच्या बदल्यात तुम्ही बर्माध्ये वृक्षारोपण करू शकता, किंवा पुन्हा भूमि संरक्षण किंवा खनिज कोळसा आधारित ताप विद्युत योजनांच्या बदल्यात जल विद्युत योजनांमध्ये पैसा लावल्यास आपली जिम्मेदारी पूर्ण होवून जाईल.

कार्बन अपवाहिकेचा (Carbon Sink) गोरखधंदो

वृक्षारोपण, उजाड जंगलामध्ये पुन्हा वृक्षारोपण व वन प्रबंधन द्वारा अर्जित कार्बन क्रेडिट (आपल्या देशातील उद्योगांमध्ये कार्बन डायऑक्साईड उत्सर्जनमध्ये छूट) क्योटो करारामधील तो चोर दरवाजा आहे, ज्यामधून वैश्विक प्रदूषणाचे गुन्हेगार यामधून मुक्त होतील. क्योटो कराराच्या नियमांतर्गत हे मानण्यात आले आहे की एक वृक्षामध्ये संग्रहीत प्रति टन कार्बनच्या बदल्यात खनिज ईंधन जाळून एक टन कार्बन वातावरणामध्ये विसर्जित केल्या जावू शकते. पुस्तकांप्रमाणे हा तो उपाय आहे की एक टन कार्बन वायुमंडळात उत्सर्जित करा आणि १ टन कार्बन वृक्षामध्ये संग्रहीत करा, याप्रकारे आपण प्रदूषणकारी राहणार नाही. जलवायु बदलांना कमी करण्याची दिशा एक बरोबर पाउल वाटते. परंतु ही भ्रामक व वास्तविकतेच्या विरुद्ध आहे कारण की कार्बनच्या या विनियामांमुळे सक्रिय कार्बन भांडारामध्ये या कार्बन वाढीला तात्काळ थांबविणे आवश्यक आहे.

या व्यतिरिक्त उद्योगांद्वारा उत्सर्जित कार्बन डायऑक्साईडच्या प्रभावांना निष्क्रिय करण्याकरीता व्यापक वृक्षारोपणाच्या क्योटो करारामध्ये प्रावधान करतेवेळी याबाबीवर एकदम लक्ष देण्यात आले नाही की जागतिक स्तरावर विषैली गॅसच्या उत्सर्जनाचा प्रभावाला निष्क्रिय करण्याकरीता कोणत्या प्रकारे आणि किती मोठ्या क्षेत्रामध्ये वृक्षारोपण करावे लागेल. वैज्ञानिकांच्या मुल्यांकनानुसार प्रतिवर्ष वायुमंडळामध्ये ८०० करोड टन कार्बन डायऑक्साईड विसर्जित होत असते, हा कार्बन डायऑक्साईडला अवशोषित करण्याकरीता प्रतिवर्ष अमेरिकेच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या चार गुणा जमिनीवर वृक्षारोपण करावे लागेल आणि सर्व वृक्षांना मरू नाही दयावे लागेल. हे फक्त कल्पनातीत आहे. याप्रकारे क्योटो कराराच्या अनुसार वायुमंडळामध्ये कार्बन डायऑक्साईड विसर्जनाची मात्रा ५ टक्के कमी करण्याकरीता प्रतिवर्ष करोड एकर भूमि कार्बन विस्थापनाकरीता वृक्षारोपण करावे लागेल. याचा परिणाम होईल की मोठ्या प्रमाणात युकेलिप्टस सारखे जलदगतीने वाढणाऱ्या वृक्षांची वानिकी करावी लागेल.

- क्योटो कराराच्या चार प्रवाहामध्ये कार्बन सिंक क्रेडिटचे प्रावधान आहे, ज्याचा प्रयोग करून धनिक औद्योगिक देश (ज्यांच्याकरीता कार्बन डायऑक्साईड उत्सर्जनमध्ये कमी आणण्याचे लक्ष्य निर्धारित आहे) कार्बन उत्सर्जनात कटौतीला टाळू शकतात किंवा पुर्णपद्धतीने नाकारू शकतात. कार्बन उत्सर्जनाचा कटौतीचा अर्थ आहे की औद्योगिक उत्पादनमध्ये कटौती, विशेषप्रकारे खनिज ईंधनाच्या उपयोगामध्ये कटौतीकरणेकरिता समृद्ध देश तयार नाहीत.

- कलम ३.३ च्या अंतर्गत कार्बन गॅस उत्सर्जन लक्ष्यवाले प्रत्येक देशाला आपल्या कार्बन भांडाराची निगरानी व सूचना आवश्यक रूपांनी उपलब्ध करावी लागेल.
- कलम ३.४ मध्ये प्रावधान आहे की योग्य वन प्रबंधद्वारा कार्बन भांडारमध्ये झालेल्या वाढीच्या संदर्भात लेखा-जोखा प्रस्तुत करण्याचे संबंधित देशाला अधिकार राहिल.
- कलम ६ मध्ये 'लवचिक प्रक्रिया', संयुक्त कार्यान्वयनाचे प्रावधान आहे. या प्रावधानाच्या अंतर्गत त्या देशांसोबत संयुक्त योजना लागू केली जावू शकते, त्यांच्याकरीता कार्बन उत्सर्जनामध्ये कटौती लक्ष्य निर्धारित आहे. याप्रकारे एक देश गॅस उत्सर्जनाचा अधिकार एक प्रकारे उधार देतो किंवा त्याला विकू शकतो.
- कलम १२ च्या अंतर्गत स्वच्छ विकास प्रणाली (Clean Development Mechanism or CDM) ची व्याख्या केल्या गेली आहे. ही सुद्धा एक लवचिक प्रक्रिया आहे, ज्याच्या अंतर्गत ज्या देशांवर कार्बन डाईऑक्साईड उत्सर्जनाची कोणतीही मनाई नाही, त्या देशांमध्ये वृक्षारोपण इत्यादी तसेच कमी प्रदूषणवाली विकास योजना द्वारा कार्बन क्रेडिट अर्जित करून त्याचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार केल्या जावू शकते.
- क्योटो कराराच्या अंतर्गत विषारी गॅसच्या उत्सर्जन आणि त्याला निष्क्रिय करण्याच्या उपायांच्या लेखा पुस्तकात सर्वात मोठा भ्रम 'कार्बन निरपेक्षता' चा सिद्धांत आहे, ज्याच्या आधारावर कार्बन सिंक क्रेडिटचे प्रावधान केल्या गेला आहे. स्वच्छ विकास प्रणाली (CDM) च्या अंतर्गत कार्बन सिंक (अपवाहिका) सर्वात मोठा धोखा आहे. स्वच्छ विकास प्रणाली अंतर्गत जारी क्रेडिट चा अर्थ आहे, गॅसचे अतिरिक्त उत्सर्जन ज्या औद्योगिक देशांमार्फत विषारी गॅसेस चे भयानक प्रसाराला मान्यता देत आहे.

कार्बन सिंक (Carbon Sink) आणि स्वच्छ विकास प्रणाली (CDM)

स्वच्छ विकास प्रणालीच्या अंतर्गत धनिक औद्योगिक देश (उत्तरी देश) गरीब अविकसित व विकासील देशांमध्ये (दक्षिणी देश) विभिन्न प्रकल्पांमध्ये धन निवेश करतील. या योजनांनी जलवायु बदलाची प्रक्रियाची गती कमी होईल. या प्रकल्पांमुळे अर्जित क्रेडिटच्या आधारावर त्यांना आपल्या देशात अतिरिक्त हरित-गृह गॅसच्या उत्सर्जनाची मुक्ती मिळेल किंवा पुन्हा गॅस उत्सर्जनच्या कटौतीच्या कोटयामध्ये मुक्ति मिळेल. स्वच्छ विकास प्रणालीच्या अंतर्गत उत्तरी देशांना किंवा बहुराष्ट्रीय कंपनीना दक्षिणमध्ये वानिकी प्रकल्प स्थापित करण्याचे स्वतंत्र आहे. औद्योगिक देश सन १९९० ला आधार मानून आपले कार्बन उत्सर्जनाच्या १ टक्क्यांच्या समतुल्य सी.डी.एम. कार्बन सिंक क्रेडिट विकत घेवू शकतात. याप्रकारे स्वच्छ विकास प्रणाली (CDM) प्रावधानाच्या अंतर्गत क्योटो कराराची लक्ष्य सिममध्ये राहून सुद्धा औद्योगिक देश प्रतिवर्ष वातावरणामध्ये १४.५ करोड टन अतिरिक्त कार्बन डाईऑक्साईडचे उत्सर्जन करून, हरितगृह गॅसेसचा स्तर वाढवू शकतात. स्वच्छ विकास प्रणालीच्या अंतर्गत, प्रकल्पांकरीता किती जमिनीचे अधिग्रहण करावे लागेल, हे यावर अवलंबून आहे की कार्बन मोजणीमध्ये किती धोखाघडी होण्याची शक्यता असेल. सिद्धांत रूपात बोन (जर्मनीची राजधानी) सामंजस्य धनिक औद्योगिक देशांची प्रतिवर्ष २ लाख एकर जमिनीचा, स्वच्छ विकास प्रणालीची कार्बन सिंक प्रकल्पामध्ये उपयोग करण्याची मंजुरी देते. हे क्षेत्रफळ एका छोट्या देशाच्या एकूण भूमि क्षेत्राच्या बरोबर आहे.

क्योटो करार वृक्षारोपणाला प्रोत्साहित करते

पेशेवर वानिकी विशेषज्ञ, विशेषकरून वृक्षारोपणामध्ये जुळलेल्या कंपनीनी लावलेले वृक्षांना रोपित वन किंवा प्लान्टेशन वन म्हणण्यावर जोर देतात. वृक्षाची लागवड व जंगलामधील भ्रम हे क्योटो संधी मध्ये मौजूद आहे. कारण की संधिमध्ये वृक्षांची व्याख्यामध्ये बगीच्याना सुद्धा समाविष्ट केले गेले आहे. तरीसुद्धा प्राकृतिक वन व वृक्षारोपणाची वानिकीमध्ये सदैव स्पष्ट अंतर दिसत नाही, परंतु औद्योगिक वापरातील वृक्षारोपण (ज्याचा स्वच्छ विकास प्रणाली (CDM) कार्बन क्रेडिटमध्ये उपयोग होईल), याचे एक विशेष स्वरूप आहे.

लाखो करोडोच्या संख्येमध्ये एकच प्रकारच्या प्रजातिचे रोपटे लावले जाते, असे रोपटे जे जलदगतीने वाढतात, कच्च्यामालाची अधिन उपज देतात. येथे एकच आहे की कमी वेळेमध्ये अधिक फळ मिळण्याकरीता रोपट्यांचे रोपणसुद्धा केले जाते. यामुळे भूपरिदृश्य पूर्णपणे बदलून जाते. ब्राजीलमधील प्लान्टेशनला सुद्धा प्राकृतिक वनामध्ये स्थान नाही देवू शकत. क्योटो कराराचा जोर कार्बन पृथक्करणावर आहे, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात वृक्षारोपणाला चालना मिळते आणि पर्यावरणाच्या दृष्टिने महत्वपूर्ण प्राकृतिक वन, विशेषकरून मोठे वृक्षांच्या जुन्या वनांना, जे शतकांपासून वातावरणामधून कार्बन संचय करीत आहेत, यांच्या या भूमिकांना अनदेखा करण्यात आला आहे.

प्रथम सी.डी.एम. सिंक प्रकल्प - प्लान्टर कार्बन सिंक प्रकल्प

क्योटो कराराच्या स्वच्छ विकास प्रणालीच्या प्रावधानाच्या अंतर्गत, ब्राजीलच्या मिनास जेराइस क्षेत्रावर प्लान्टर प्रकल्पाच्या रूपाने प्रथम कार्बन सिंक प्रकल्प बनविला आहे. प्रकल्पा अंतर्गत १९७५० एकर जमिनीवर युकेलिप्टसचे वृक्ष लावण्यात आले आहे, ज्याचा लाकडाचा कोळसा बवून खनिज कोळसाच्या जागेवर स्टील मिल मध्ये त्याचा वापर करण्यात येईल. खनिज ईंधनाच्या बदल्यात जैवईंधनाच्या प्रयोगासोबतच प्रकल्प वृक्षारोपणाकरीता कार्बन सिंक क्रेडिट सुद्धा हस्तगत होईल. प्रकल्पांच्या दस्तावेजांच्या प्रमाणे प्रकल्पांना आर्थिक रूपाने लाभदायी बनविण्याकरीता कार्बन क्रेडिट आवश्यक आहे. याप्रकारे हा प्रकल्प बुनियादी पद्धतीने कार्बन सिंक प्रकल्प होईल. हा प्रकल्प विश्व बँकेच्या प्रोटोटाईप कार्बन फंड (P.C.F.) म्हणजे मुळ स्वरूप कार्बन कोषाच्या तत्वाधानात सुरू आहे.

जर हा प्रकल्प स्वच्छ विकास प्रणाली (CDM) प्रकल्पाच्या स्वरूपात स्विकृत झाली तर ती बोगस कार्बन क्रेडिटद्वारा प्लान्टरला करोडो डालरचा फायदा होईल आणि औद्योगिक देशांना, जलवायुच्या दृष्टिने निरर्थक व अवहनीय वृक्षारोपणाचा उपयोग क्योटो कराराच्या अंतर्गत कार्बन उत्सर्जन कटौतीमध्ये मुक्ती मिळून जाईल. वास्तविकमध्ये याला गंभीरतेने बघितले तर हे स्पष्ट होते की, प्लान्टर प्रकल्प न ही स्वच्छ आहे आणि न ही हे वहनीय विकासामध्ये योगदान देईल. प्लान्टर एकाच प्रजातीला औद्योगिक वृक्षारोपण करून कार्बन सिंकचे क्रेडिट घेण्याच्या प्रयत्नामध्ये आहेत. जेव्हाकी औद्योगिक वृक्षारोपणाचे अनेक नकारात्मक प्रभाव आहेत. सन २००३ मध्ये ब्राजीलची स्वयंसेवी संस्था, नागरिक अधिकार संघटना, यूनियन व चर्चनी या प्रकल्पाचे धनदाता (P.C.F.) ला पत्र लिहून या प्रकल्पातून कार्बन क्रेडिट विकत न घेण्याची अपील केली.

जलवायु बदलाची राजनिती

अमेरिका व ऑस्ट्रेलियाद्वारा क्योटो कराराला स्विकार करण्यापासून नकार दिल्यानंतर कराराला वाचविण्याच्या नावावर जापान व इतर प्रदूषणकारी देशांच्या दबावामध्ये सन २००२ मध्ये कसरासोबत चुकित समझौता करून वृक्षारोपणाला कार्बन सिंकची मान्यता देण्यात आली. याचा परिणाम हा झाला की, कार्बन उत्सर्जन, ज्याला एक तात्काळीन धोखा मानण्यात आला, वस्तुमध्ये बदलण्यात आला. जलवायुच्या प्रति वाणिज्यक दृष्टिकोन महत्वपूर्ण झाले आणि जलवायुचा खरा मुद्दा लेखा-पुस्तक आणि अटलबाजीमध्ये सिमित झाला. खनिज ईंधनाच्या उत्पादक व उपभोक्ता उद्योगांद्वारा कार्बन बाजाराला वाढविण्यात आले. तर्क हे देण्यात आले की कार्बन डाईऑक्साईड अवशोषित करणारी गतिविधी सोबत-सोबत चालायला हवी. याचा अर्थ असा आहे की हे वृक्षारोपण गरीब दक्षिणी देशात होईल. याप्रकारे धनिक औद्योगिक देश, गरीब देशांतील जमिन आणि पर्यावरण विकत घेवून, विषारी गॅसेसच्या आपल्या उत्सर्जनाला बिना रोक-टोक सुरू ठेवतील, शिवाय जगासमोर एक सुंदर छवि सुद्धा दाखवतील. जसे हा तर्क मनविण्यात आला आहे की, जल-जंगल-जमिन-पहाड इत्यादी नैसर्गिक संसाधन कोणत्या एका राष्ट्राची संपत्ती नसून संपूर्ण मानवाची धरोहर आहे. तर्क छान आहे परंतु पेंच हा आहे की हे लागू फक्त गरीब व कमजोर देशावरच होत असतो. याचा एकच लक्ष्य आहे, धनिक औद्योगिक देश वातावरणाला प्रदूषण व विषारी गॅसेसच्या कचऱ्याला भरत राहतील (कारण की त्यांच्या उद्योगांना व लाभाकरीता आवश्यक आहे) आणि गरीब देश या कचऱ्याला ठावठिकाण्याची जिम्मेदारी घ्यावी. प्रथम धनिक देशाकरीता वन, काष्ठ भांडार होते, आता ते सिंकचा कचरापेटी किंवा ग्रामीण भाषेमध्ये म्हाणावे तर हे धुळ आहेत.

क्योटो कराराच्या लेखा-पुस्तकामध्ये नैसर्गिक वनाचे संरक्षण तापमानवाढीला कमी करण्याचा उपाय नाही आहे. जलवायु बदलाची सौदेबाजीच्या अनुसार, जलवायु बदलाच्या दृष्टिकोनातून नैसर्गिक जंगल कापून त्याच्या स्थानावर यूकेलिप्टस सारख्या जलदगतीने वाढणाऱ्या प्रजातीच्या सघन वृक्षारोपणाकरीता चांगले होईल, कारण की हे अधिकप्रमाणात कार्बन डाईऑक्साईडचा अवशोषण करतील. परंतु औद्योगिक वानिकीमध्ये वृक्षांना कापण्यामुळे तर मोठ्या प्रमाणात कार्बन उत्सर्जन करतीलच. शेवटी औद्योगिक वृक्षारोपण पर्यावरणाच्या दृष्टीने तेव्हा बरोबर होईल, जेव्हा लावण्यात आलेले वृक्षांना कधीही कापल्या जाणार नाही, न ही मरू-सडू दिल्या जाईल आणि लगातार वृक्षारोपण होत राहील. जोपर्यंत यूकेलिप्टस सारख्या प्रजाति संपूर्ण पृथ्वीला झाकून घेणार नाही. याकरीता अरबों एकर जमिनीची आवश्यकता असेल आणि ज्या जमिनीवर हे वृक्षारोपण होईल, त्यावर राहणारे लोक कुठे जातील? त्यांच्या भोजन व उपजिविकेचे काय होईल?

याप्रकारे क्योटो कराराचा कार्बन सिंक प्रावधान पृथ्वी व पृथ्वीवार्सीकरीता अहितकारी आहे. हे सुद्धा महत्वपूर्ण आहे की वारंवार म्हटल्या जाते की शीघ्र ऊर्जांच्या गैर-परंपरागत, कमी प्रदूषणवाले स्रोतांचा विकास केला पाहिजे आणि वर्तमान उपाय हो केवळ अस्थायी उपाय आहे. परंतु सन १९७२ च्या प्रथम पृथ्वी शिखर संमेलनाच्या ३३ वर्षांनंतर सुद्धा ऊर्जेची कम प्रदूषणकारी, वैकल्पिक तंत्राचा उपयोग काही नमून्यांपर्यंतच सिमित आहे. दुसरीकडे खनिज ईंधनाचे शोषण व उपयोग न फक्त सुरू आहे तर लगातार ते वाढत आहेत.

संदर्भ :-

1. Ambrosi, P and Capoor, K (2009) *State and Trends of the Carbon Market 2009*, The World Bank, Washington DC
2. Australian Government (2008) *Carbon Pollution Reduction Scheme: Australia's Low Pollution Future*, White Paper Volume 1. Available at <http://www.climatechange.gov.au/emissionstrading/index.html>
3. Broekhoff, D (2007) *Linking Markets for GHG Reductions: Can it be done?*, World Resources Institute, Washington DC
4. Edenhofer, O, Flachsland, C and Marschinski, R (2007) *Towards a Global CO2 Market? An economic analysis*, Expertise for the Policy Planning Staff in the Federal Foreign Office, Potsdam Institute for Climate Impact Research
5. Eliasch, J (2008) *Climate Change: Financing Global Forests: The Eliasch Review*, Office of Climate Change, Earthscan Publications, London
6. FAO (2006) (2006) *Global Forest Resource Assessment 2005: Progress toward sustainable forest management*, Food and Agriculture Organisation Forestry Paper, Rome.

7. IPCC (2006) '2006 IPCC Guidelines for National Greenhouse Gas Inventories', Prepared by the National Greenhouse Gas Inventories Programme, Eggleston, H, Buendia, L, Miwa, K, Ngara, T and Tanabe, K (eds), IGES, Japan
8. Jaffe, J and Stavins, R (2007) *Linking Tradable Permit Systems for Greenhouse Gas Emissions: Opportunities, Implications, and Challenges*, International Emissions Trading Association Report on Linking GHG Emissions Trading Schemes
9. Michaelowa et al (2008) *A Review of the current state and options for reform of the CDM*
10. Müller, B and Ghosh, P (2008) *Implementing the Bali Action Plan: What Role for the CDM?*, Oxford Institute for Energy Studies and Climate Strategies
11. Schneider, L (2008) *A Clean Development Mechanism (CDM) with atmospheric benefits for post-2012 climate regime*, Öko-Institut, Berlin
12. UN (1992) 'United Nations Framework Convention on Climate Change'. Available at: <http://unfccc.int/resource/docs/convkp/conveng.pdf>
13. UNFCCC (1998) 'Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change'. Available at: <http://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>
14. Waxman, Markey (2009) *American Clean Energy and Security Act of 2009*. Available at: <http://www.govtrack.us/congress/billtext.xpd?bill=h111-2454>
15. WRI (2005) *Navigating the numbers: Greenhouse Gas data and International Climate Policy*, World Resources Institute, Washington DC

एनआरसी आणि सीएए चर्चित मुद्दे

प्रा.चंद्रमणी काशीनाथ भोवते
सहा.प्राध्यापक राज्यशास्त्र
स्व.नि.पा.वाघाये महाविद्यालय
एकोडी, जि. भंडारा. 441802
मो.नंबर.-9767657375

Email- chandubhowate@gmail.com

सध्या संपूर्ण भारत कोरोना व्हायरस मुळे एका अनामीक भिती मधून जात आहे. कोरोनापूर्वी भारतात सिएए आणि एनआरसी हा ज्वलंत मुद्दा संपूर्ण भारतात पसरलेला आपल्या दिसून येत होता. तत्पूर्वी सेन्सस, एनआरसी, सिएए, एनपीआर यांना समजून घेणे महत्वाचे आहे.

1) जनगणना (सेन्सस) :-

भारताच्या जनगणनेची सुरुवात 1872 पासून झाली असून ती दर दहा वर्षांनी दोन टप्प्यांन केली जाते. प्रथम टप्प्यात घरे आणि सोयी सुविधा यांची नोंद केली जाते तर दुसऱ्या टप्प्यात मानसे, त्यांचे धर्म, भाषा, वय यांची नोंद केली जाते. जनगणनेचा उद्देश लोकसंख्या, लोकांचे वर्गीकरण, त्यांच्या सोयी सुविधा यांची माहिती गोळा करणे हा असतो. सरकारला त्यांच्या योजना आखण्यासाठी व राबवीण्यासाठी या माहितीची मदत होते यावेळेस जनगणने सोबतच एनपीआर सुध्दा होईल असे सरकारने घोषित केले.

२) राष्ट्रीय लोकसंख्या नोंदणी (एन पी आर) :-

राष्ट्रीय रहिवासी सुचीत भारतात कमीतकमी गेले सहा महिने राहिलेले रहिवासी किंवा पुढचे सहा महिने राहण्याचा उद्देश असलेले रहिवासी मग ते कायदेशीर असोत किंवा बेकायदेशीर रहिवासी असोत या दोघांचा ही समावेश होतो. राष्ट्रीय रहिवासी सुचीत व्यक्तीच्या माहिती बरोबरच त्यांच्या हाताच्या बोंटाचे ठसे किंवा डोळ्याचे स्कॅनिंग आवश्यक असते. परंतु सरकारच्या मते संबंधीत व्यक्तींनी दिलेली माहिती खरी मानली जाईल. त्यांना कोणत्याही पुरावा किंवा कागदपत्रे मागितले जाणार नाही तसेच बायोमेट्रीक किंवा डोळ्यांचे स्कॅनिंग सुध्दा केले जाणार नाही.

भारतीय नागरीकत्व कायदा 1955 अंतर्गत एनपीआर चा समावेश होता. या कायदानुसार भारतात राहणाऱ्या सर्वांनी राष्ट्रीय सुचीत नोंदणी करणे अनिवार्य आहे. मग ते भारतीय असोत किंवा नसोत केंद्रिय मंत्री प्रकाश जावडेकर तसेच गृहमंत्री अमित शाहा यांनी 23 सप्टेंबर 2019 ला दिल्लीत एका कार्यक्रमात बोलतांना म्हटले कि देशात पहिल्यांदाच जनगणने सोबत एनपीआर ची प्रक्रिया पूर्ण केली जाईल. एनपीआर मुळे देशात कायदा व सुव्यवस्था निट राखण्यासाठी आणि मनरेगा, अन्नसुरक्षा, पोषण आहार या सारख्या योजनांच्या योग्य अंमलबजावणीसाठी मदत होईल.

एनपीआर ची सुरुवात 2010 मध्ये मनमोहनसिंग प्रधानमंत्री असतांना झाली असून 2011 मध्ये एनपीआर प्रक्रिया पूर्ण झाल्यानंतर ओळखपत्रांच वाटप करण्यात आले असे केंद्रिय मंत्री प्रकाश जावडेकरांनी म्हटले.

एनपीआर चा वाद :-

एनपीआर ला आतापर्यंत केरळ आणि पश्चिम बंगाल या दोन राज्यांनी जाहिरपणे विरोध केला आहे. एमआयएम चे अध्यक्ष खासदार असदुद्दीन ओवेसी यांनी सुध्दा एनपीआर ला विरोध केला आहे. एनपीआर संघातील सर्व प्रक्रिया तातडीने थांबविण्याचे आदेश केरळ सरकारने संबंधीत अधिकारी आणि कर्मचाऱ्यांना दिले आहेत. तर पश्चिम बंगालच्या सचिवांनी सर्व महापालिकांचे आयुक्त व जिल्हाधिकारी यांना आदेश दिले कि एनपीआर संदर्भातील सर्व कार्यवाही तातडीने स्थगीत करावी. तर खासदार ओवेसी यांच्या म्हणण्यानुसार एनपीआर म्हणजे एनपीआरसीचे पहिले पाऊल आहे. एनपीआर मध्ये पहिल्यांदा

स्थानीक अधिकारी यादी व्हेरीफाय करून त्यात संशयीत नागरीक शोधले जातील. या संशयीतांना आपले नागरीकत्व सिध्द करावे लागेल.

भारताचे गृहमंत्री अमित शाहा यांनी एनपीआर च्या समर्थनात पूढील गोष्टी स्पष्ट केल्या आहेत.

- 1) एनपीआर चा उपयोग कधीही एनआरसीसाठी केला जाणार नाही.
- 2) सपोर्ट डाकुमेंट देण्याची गरज नाही.
- 3) एखादी माहिती नसेल तर संबंधीत रकाना रिक्त राहिल.
- 4) या सर्वमुळे गरीबांना गॅस मिळाला. विरोध करणारे गरिबांच्या विरोधात.
- 5) गरिबांना सुविधा मिळू नये म्हणून भिती दाखविली जाते.
- 6) मी केरळ आणि पश्चिम बंगालच्या मुख्यमंत्र्यांना विनंती करतो कि त्यांनी विरोध करू नये व राज्यातील गरीब लोकांना विकास

कामांपासून वंचित ठेवू नये.

3) नागरीकत्व दुरुस्ती कायदा (सिएए) :-

सध्या भारतात नागरीकत्व मिळविण्यासाठी कोणत्याही व्यक्तीला भारतात किमान 11 वर्षे राहणे बंधनकारक होत. या कायदयामुळे आता हि अट सहा वर्षेवर आली आहे. यासाठी पूर्वी च्या भारतीय नागरीकत्व कायदा 1955 मध्ये काही बदल करण्यात आले आहेत. या कायदयात आतापर्यंत 1986, 1992, 2003, 2005 आणि 2015 असे पाच वेळा दुरुस्त्या केलेल्या आहेत. 1955 चा नागरीकत्व कायदा हा भारतीय नागरीकत्वा संबंधीचा एक सर्व समावेशक कायदा आहे. कोणताही भारतीय नागरीक आपले भारतीय नागरीकत्व पूढील तिन प्रकारे गमावू शकतो.

- 1) स्वच्छेने नागरीकत्वाचा त्याग करणे.
- 2) दुसऱ्या देशाचे नागरीकत्व स्वीकारल्यास.
- 3) सरकारने एखादयाचे नागरीकत्व रद्द केल्यास.

नागरीकता संशोधन विधेयक 2019 संसदेत पास झाल्यानंतर संपूर्ण देशात यासंबंधीची चर्चा सुरु झाली. समर्थक आणि विरोधकांनी संपूर्ण देशात रान पेटविले आहे.

नागरीकता संशोधन विधेयक चर्चेचे मुद्दे :-

या विधेयकाच्या संदर्भात पूढील तिन मुद्दांवर विशेष चर्चा केली जाते.

- अ) या कायदयानुसार पाकिस्थान, अफगानीस्थान आणि बांग्लादेशातील ज्या लोकांना नागरीकत्व देण्याचे निश्चित झाले आहे त्यामध्ये मुस्लिम समुदायाचा अंतर्गत का नाही ?
- ब) जर गैर मुसलमान समुदायाचाच विचार झाला तर तिब्बत, भूतान, नेपाळ, श्रीलंका आणि म्यानमार या देशांना का जोडण्यात आले नाही.
- क) हे विधेयक संविधानात अनुच्छेद 14 च्या विरोधात आहे. त्यामुळे हे विधेयक सुप्रीम कोर्टात टिकणार नाही असे काही लोकांचे मत आहे.

या वादग्रस्त कायदयामुळे पाकिस्थान, बांग्लादेश आणि अफगानीस्थान या तीन देशांमधील अल्पसंख्याकांना भारतीय नागरीकत्व देण्याची तरतूद आहे. धार्मीक छळामुळे ज्या लोकांना या देशांतून पळ काढावा लागला त्यांना या कायदयामुळे भारताचे नागरीकत्व मिळेल. अस सरकारच म्हणणे आहे. तर विरोधकांनी या कायदयावर प्रचंड टिका केली. हा कायदा म्हणजे मुस्लीमांना मुख्य प्रवाहातून बाजूला करण्याचा प्रयत्न आहे. असे त्यांचे मत आहे. दिल्लीतील जामीया – मीलीया विद्यापीठ, उत्तर प्रदेशातील अलिगड मुस्लीम विद्यापीठ यांच्यासह अनेक ठिकाणी विद्यार्थी आंदोलने सुरु आहेत.

नागरीकत्व दुरुस्ती कायदया अंतर्गत बांग्लादेश, अफगानीस्थान आणि पाकिस्थान मधील हिंदू, बौध्द, जैन, पारसी, ख्रिश्चन आणि शिख असा सहा धार्मीक अल्पसंख्याकांना भारतच नागरीकत्व देण्याचा प्रस्ताव आहे.

4) राष्ट्रीय रहिवाशी सूची (एनआरसी) :-

एनआरसी संकल्पणा हि आमच्या सरकारची नसून कॉंग्रेसची आहे. एनआरसी वर अजून कोणताही कायदा बनलेला नसून विनाकारण या मुद्यावर हवा बलविली जात आहे. सर्वांच्य न्यायलयाच्या निर्णयानंतर केवळ आसाममध्ये एनआरसीची प्रक्रिया राबविण्यात आली. काही शिकलेले शहरी नक्षलवादी अफवा पसरवीत आहेत असे भारताचे पंतप्रधान मा. मोदिना दिल्ली येथील रामलीला मैदानावर 22 डिसेंबर 2019 ला एका सभेत म्हटले होते.

एनआरसी म्हणजे काय ? :-

नॅशनल नॅशनल रजिस्टर ऑफ सिटिझनशिप हि एक यादी असून यात भारतात राहणाऱ्या सगळ्या लोकांची नावे नोंदविण्यात येणार आहेत. भारतातील आसाम या एकमेव राज्यात सुध्या सिटिझनशिप रजिस्टरची व्यवस्था आहे. 1951 मध्ये पहिले रजिस्टर तयार केले गेले. 24 मार्च 1971 रोजी किंवा त्याच्या आधी आपण आसाममध्ये राहत होतो याचा पुरावा ज्यांच्याकडे होता अशा सगळ्यांची नोंद या रजिस्टर मध्ये करण्यात आली. 25 मार्च 1971 नंतर आसाममध्ये प्रवेश करणाऱ्यांची आणि त्या आधीपासून आसाममध्ये राहणाऱ्यांची वेगळी यादी तयार करावी या सुप्रीम कोर्टाच्या आदेशामुळे हि प्रक्रिया वादामध्ये सापडली. सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशानंतर 3 कोटी 29 लाख लोकांनी आसामचे नागरीक असल्याचे अर्ज दिले. मात्र 30 जुलै 2018 रोजी प्रसिध्द झालेल्या एनआरसी प्रथम यादीत 41 लाख व 26 जून 2019ला प्रसिध्द झालेल्या दूसऱ्या यादीत एक लाखाच्या जवळपास नांवाना यादीतून वगळण्यात आले आहे. तर 1906654 लोकांची नावे नागरीकत्व रजिस्टर मधून गहाळ होती.तर 3 कोटी 11 लाख 21 हजार 4 लोकांची नावे अंतिम यादीत होती. हि संपूर्ण यादी एनआरसी ची वेबसाईट <http://www.nrcassam.mic.in> येथे उपलब्ध आहे.

1947 ला फाळणी झाल्यानंतर आसाममध्ये काही लोक पूर्व पाकीस्थानात (आताचा बांगलादेश) गेले.पण त्यांची स्थावर मालमत्ता आसाममध्येच होती आणि त्यामुळेच फाळणीनंतर ही लोकांचे दोन्ही बाजूंना जाणे येणे सुरुच होते. यात 1950 चा पंडित नेहरु व लियाकत अली कराराने महत्वाची भूमिका बजावली. 1979 मध्ये 'ऑल आसाम स्टूडंट्स युनियननंतर (AASU) आसाममध्ये अवैधरित्या राहणाऱ्या लोकांची ओळख ठरवून त्यांना परत पाठविण्यासाठी आंदोलन सुरु केले. या आंदोलनातील नेत्यांनी आसाम गणपरिषद नावाचा पक्ष स्थापन करून दोनदा सत्ताही स्थापन केली.

चर्चित मुद्दे :-

आसामचे नागरीक किंवा त्यांच्या पूर्वजांची नावे 1951 च्या एनआरसी मध्ये असावीत याशिवाय 24 मार्च 1971 पर्यंतच्या कोणत्याही मतदार यादीत त्यांची नावे असली पाहिजेत एखादयाचे नाव मतदार यादीत नसेल पण त्यांच्या पूर्वजांचे नाव असेल तर त्यांना आपले नातं सिध्द करावे लागेल. याच बरोबर जन्माचा दाखला, जमीनीचा कागदपत्रे, शरणार्थी प्रमाणपत्रे, शाळेची प्रमाणपत्रे, पासपोर्ट, कोर्टाची कागदपत्रे नागरीकत्व सिध्द करणारी कागदपत्रे पुराव म्हणून ग्राह्य धरला जाईल.

एनआरसी यादी मागील सरकारचा उद्देश स्पष्ट करतांना बीबीसीचे प्रतीनीधी जो मिलर योनी म्हटले कि, अवैधरित्या भारतात आलेल्या स्थलांतरितांना मतदानाचा अधिकार असता कामा नये तसेच त्यांना भारतात राहण्याचा अधिकार नाही म्हणून त्यांची रवानगी बाहेर करणे आवश्यक आहे.

एनआरसीमुळे आसाममधील असंख्य बंगाली मुसलमांनांचा नागरीकत्व यामुळे रद्द होईल. हिंदू धर्मीय स्थलांतरितांना स्वीकारण्या संदर्भात भारत सरकारने आधीच तयारी दाखविली आहे. मग आम्हाला का नाही ? आम्हाला जाणीवपूर्वक लक्ष करण्यात येत आहे. असा प्रश्न ईथल्या मुस्लिमांनी केला आहे.

राज्यघटनेच्या कलम 21 चा दाखला देत वकील अमन वानूड म्हणतात " हे कलम नागरीक आणि बिगर नागरीक या सर्वानांच सन्मानाने जगण्याचा अधिकार देतो" त्यामुळे ज्यांची नावे यादीत नसतील त्यांनाही सन्मानाने जगण्याचा अधिकार आहे "भारत सरकार सर्वांच्या अधिकारांचे रक्षण करेल, असी आशा आहे"

संदर्भ-ग्रंथ सुची :-

1) मुलनिवासी संघटक 16 ते 31 डिसेंबर 2019 (पाक्षिक)

संपादक – जिवन गावंडे

-
- पृष्ठ क्र. 7, 8
2) दैनिक लोकसत्ता – 8 मार्च 2020
संपादक – गिरश कुबेर
पृष्ठ क्र. 7
3) www.bbc.com - marathi
23 डिसेंबर 2019, 11 जानेवारी 2020
4) <https://hi.m.wikipedia.org>
5) <https://indiacode.nic.in> (PDF)
पृष्ठ क्र. 5, 9, 10

Relationship between ICT Awareness, ICT Use, and ICT Attitude towards Teaching Effectiveness

Sabuj Sau¹, Dr. Kedar Nath Dey²

¹ Ph. D Research Scholar, Department of Education, Bankura University,

² Assistant professor, Swami D. D. K. Mahavidyalaya, Bhora, West Bengal

Corresponding Author- Sabuj Sau

Email - sausabuj@gmail.com

Email – Kdey975@gmail.com

Abstract:

Since the globe has transitioned into the information and communication era, information and communication technology (ICT) has become a household term. There is almost any human action nowadays that a computer is not involved, as they have proliferated and continued to advance in speed, power, size, and cost, taking on an increasing portion of the workload associated with repetitive information processing tasks. Information can now be reorganized, selected, and altered in the human brain in addition to being stored, retrieved, transferred, and broadcast in vast numbers and at incredible speeds. All the boring and mechanical brain processes can now be delegated to the precise, quick, and tireless robots, while creative, prudent, moral, and aesthetically pleasing decisions should still be left to people. ICT is currently the most potent, successful, simple, and quick medium for information communication. So, in the current study, an effort has been made to investigate the relationship between ICT awareness, use, and attitude and instructional efficacy.

Introduction:

The development of digital technologies has led to a revolution in educational instruction. ICT's flexibility, speed, and enormous storage capacity are forcing teachers to reframe and rethink the conventional teaching approach. Teachers face a problem when evaluating relevant information and communication technology applications in the teaching and learning process. The effectiveness of student-centered teaching and learning must also be taken into consideration while using information and communication technologies in the classroom. The digitalization of technologies has had a profound impact on how instructors perform their duties.

Numerous approaches exist for feeling the impact. Teachers' interactions with pupils in the classroom are altering as a result of digital technologies. Digital technologies have an impact on how language is important for learning, how information is organized and related to help with understanding, and how social elements play a role in the classroom. Now that different technologies have been introduced into educational methods, they have also been substantially changed. Digital technologies today enable new types of connection between instructors and students. Teachers and students can have virtual discussions about the course material, advice, and counselling at many different times and speeds using email and other web-based technologies.

The function of instructors in the modern technological era has evolved and is still changing from that of an instructor to that of a function Object() { [native code] }, facilitator, and coach to create the learning environment. With these new tasks, ICT is tremendously beneficial for teachers. If teachers develop a variety of competencies, including creativity, flexibility, logistical skills, project management skills, administrative and organizational skills, and cooperating learning abilities, they can effectively integrate ICT into the teaching-learning process. The technical

proficiency, attitude, and appreciation of teachers for ICT, in addition to these abilities and competences, play a significant role in the effective and efficient use of ICT. They ought to be able to recognize the advantages of ICT and have a favorable attitude toward it. They must be computer literate and familiar with the fundamental applications such as PowerPoint, spreadsheets, and word processing. They must assess how computers and other ICT resources are used to educate students. Teachers should utilize ICT as little as possible.

Positive school climate, when both teachers and students enjoy their work and work together to promote a caring attitude, is another characteristic of an effective learning environment. When teaching and learning, attitude is crucial. The development of attitudes toward the components and methods of academic disciplines is one of the major goals of teaching and learning. Different definitions of attitudes can be found while reviewing the psychological literature. The attitude a teacher has toward ICT affects how effectively they can use it. Some teachers frequently oppose using ICT in the classroom. Consequently, it is believed that increasing ICT integration and improving the quality of learning and teaching using ICT depend heavily on instructors developing a good attitude toward ICT. Teachers employ a variety of ICT tools, such as computers, projectors, TVs and films, overhead projectors, and the internet.

The word "Teacher Effectiveness" suggests that an instructor is effective, i.e., that it concerns the performance of a specific teacher. An effective teacher is happy in his job when he achieves the desired improvements in his students' behaviours in relation to his predetermined objectives. From this vantage point, it is possible to claim that a teacher is more effective if their pupils make greater progress (Kennedy, 2010; Kupermintz, 2003).

Literature review:

Reviewing relevant studies reveals that the majority of them deal with technological awareness or use. Additionally, it can be said that the majority of research have a direct connection to computers and the internet. A closer look at the aforementioned research reveals that just a small number of them were carried out in India, with the majority of them being carried out outside. Numerous studies found that teachers were highly aware of ICT but did not use it as much for a variety of reasons. Furthermore, it was discovered that while numerous research had been done on teachers' awareness of technology and their use of it, there had been very few studies done on instructors' needs for technology. In certain studies, the factors teachers' attitude toward ICT and their technological proficiency are thoroughly and independently studied. In order to enhance teaching and learning, the researcher believes that it is necessary to further investigate the impact of these elements. The assessment of related literature reveals a deluge of studies being undertaken right now in the areas of factors including ICT use, attitudes toward ICT, and technological competence. Based on the findings of the research studies, the researcher concluded that it is necessary to investigate how teachers use ICT in relation to their attitude toward ICT and technology competence in schools because doing so will allow them to assess the extent of all the teacher-related variables and suggest solutions to any issues they may be having with the use of ICT in the teaching-learning process. Some studies found that instructors had a 100% ICT awareness rate, while others found that teachers had a moderate or low ICT awareness rate. The majority of research found that youthful instructors use technology more

frequently than experienced teachers. Teachers from other countries were more likely to use technology, whereas Indian teachers were less likely to do so. There hasn't been a study done yet that takes into account teachers' need for integration as well as their understanding of and use of ICT. The current study is an effort to understand the awareness, use, and need of ICT among higher secondary school instructors.

Statement of the Problem:

The present study entitled "Relationship between ICT Awareness, ICT Use, and ICT Attitude towards Teaching Effectiveness"

Variables:

Independent Variables:

- i. Awareness of ICT
- ii. Use of ICT
- iii. Attitude towards ICT

Dependent Variable:

- i. Teaching Effectiveness

Demographic Variables:

- i. Gender – Male / Female
- ii. Locality – Urban / Rural

Objectives of the Study:

The subsequent goals have been developed for the current study:

1. To research the association between teachers' usage of ICT, awareness of ICT, and attitudes about ICT and teaching effectiveness.
2. To examine the relationship between male higher secondary school teachers' awareness of, use of, and attitudes toward ICT and their effectiveness as teachers.
3. To examine the relationship between female higher secondary school teachers' knowledge of, use of, and attitudes toward ICT and their ability to provide effective lessons.
4. To look into how ICT usage, attitude, and knowledge among instructors of urban higher secondary schools relate to how effective their lessons are.
5. To look into how ICT usage, attitude, and awareness among instructors in rural higher secondary schools relate to how effective their lessons are.

Research Hypotheses

In order to achieve the aforementioned goals, the following hypotheses are developed:

1. Among instructors in higher secondary schools, there is a favourable and substantial correlation between knowledge of ICT, use of ICT, and attitude toward ICT.
2. Among male senior secondary school instructors, there is a favourable and substantial correlation between knowledge of ICT, use of ICT, and attitude toward ICT and teaching effectiveness.
3. Among female higher secondary school instructors, there is a favourable and substantial correlation between knowledge of ICT, use of ICT, and attitude toward ICT and teaching effectiveness.
4. Among instructors in urban higher secondary schools, there is a favourable and substantial association between knowledge of ICT, use of ICT, and attitude toward ICT.

5. Among teachers in remote higher secondary schools, there is a favourable and substantial correlation between knowledge of ICT, use of ICT, and attitude toward ICT and teaching effectiveness.

Research Method

The current research was a descriptive survey. The approach focuses on how variables interact, how hypotheses are tested, and how universally applicable generalisations, principles, and theories can be developed. There are many different sorts of descriptive research, but they are all concerned with the present and all look for generalizable attitudes. The study looked into how instructors in higher secondary schools used ICT, were aware of it, and felt about it in connection to how effective their lessons were.

Sample:

The list of all the higher secondary schools of Paschim Medinipur and Bankura district of West Bengal, India was constituted the population for the study. Using stratified random sampling method 50 higher secondary schools were selected. Higher secondary school teachers from each school were selected randomly. In all 548 higher secondary school teachers were involved in the present study.

Tools Used:

The necessary information was gathered using the research tools listed below. They are the Teaching Effectiveness Scale, the Awareness of ICT Scale, the Use of ICT Scale, and the Attitude Toward ICT Scale. The investigator confirmed the content and face validity of the current scales because each question was assessed by subject-matter experts. To calculate the Scales dependability coefficient, the researcher employed the Split Half method.

Data Collection:

Gathering data is one of the most crucial steps in any research project. The data were accurately, quickly, and correctly gathered in relation to the subject under investigation because doing so aids in problem solving. To gather the data required for the current study, school staff directly contacted the teachers at higher secondary schools.

The researcher personally spoke with the school principals to accomplish this goal and presented the study's rationale. After that, the teachers were given scales to complete, and the responses' completed tools were gathered. Teachers' efficacy as teachers was evaluated using a self-rating scale.

Analysis :

The relationship between awareness of ICT, use of ICT, attitude toward ICT with teaching effectiveness is analyzed using correlation coefficient.

Table :1-Relationship between Awareness of ICT, Use of ICT and Attitude toward ICT with Teaching Effectiveness of Entire Sample

Variables	Teaching Effectiveness				
	r-value	df	t-value	p-value	Signi
Awareness of ICT	0.7359	547	25.41	< 0.05	Yes
Use of ICT	0.6009	547	17.58	< 0.05	Yes
Attitude toward ICT	0.6986	547	22.83	< 0.05	Yes

Interpretation

The analysis of the above table reveals the following :

1. The hypothesis that r_{pop} is zero is rejected because the acquired "t" value of 25.4178 is more than the stated "t" value of 1.96 at the 0.05 level. It means that the association that was found is significant. This demonstrates that there is a link between instructors' awareness of ICT and their ability to effectively educate.
2. The acquired "t" value (17.5820) is more than the tabled "t" value (1.96) at the 0.05 level, refuting the assertion that r_{pop} is zero. This indicates that the association that was discovered is important. This demonstrates a relationship between instructors' ICT use and the calibre of their instruction.
3. Because the obtained "t" value, 22.8342, is greater than the tabulated "t" value, 1.96, at the 0.05 level, the hypothesis that r_{pop} is zero is refuted. This indicates that the association that was discovered is important. This shows that the attitudes of instructors toward ICT and the efficacy of their education are positively and significantly correlated.

Table:2- Relationship between Awareness of ICT, Use of ICT, Attitude toward ICT with Teaching Effectiveness of Male Teachers

Variables	Teaching Effectiveness				
	r-value	df	t-value	p-value	Signi.
Awariness of ICT	0.74	280	18.65	< 0.05	Yes
Use of ICT	0.60	280	12.84	< 0.05	Yes
Attitude towards ICT	0.71	280	17.16	< 0.05	Yes

Interpretation The analysis of the above table reveals the following :

1. The hypothesis that r_{pop} is zero is rejected because the acquired "t" value (18.6543) is higher than the tabled "t" value (1.96) at the 0.05 level. It means that the association that was found is significant. This demonstrates that there is a link between male teachers' awareness of ICT and their ability to effectively educate.
2. The assumption that r_{pop} is zero is rejected since the obtained 't' value of 12.8473 is higher than the tabular 't' value of 1.96 at the 0.05 level. It means that the association that was found is significant. This shows a connection between male teachers' usage of ICT and their ability to effectively teach.
3. The idea that r_{pop} is zero is rejected since the acquired 't' value, 17.1629, is higher than the tabular 't' value, 1.96 at the 0.05 level. It means that the association that was found is significant. This demonstrates a link between male teachers' attitudes about ICT and their performance as teachers.

Table: -3Relationship between Awareness of ICT, Use of ICT, Attitude toward ICT with Teaching Effectiveness of Female Teachers

Variables	Teaching Effectiveness				
	r-value	df	t-value	p-value	Signi.
Awariness of ICT	0.72	265	17.35	< 0.05	Yes

Use of ICT	0.59	265	12.01	< 0.05	Yes
Attitude towards ICT	0.68	265	15.26	< 0.05	yes

Interpretation

The analysis of the above table reveals the following :

1. The claim that r_{pop} is zero is disproved because the acquired "t" value of 17.3587 is higher than the stated "t" value of 1.96 at the 0.05 level. It means that the association that was found is significant. This demonstrates that there is a link between female instructors' awareness of ICT and their ability to effectively educate.
2. The claim that r_{pop} is zero is disproved because the acquired "t" value of 12.0152 is higher than the tabled "t" value of 1.96 at the 0.05 level. It means that the association that was found is significant. This demonstrates that there is a link between female instructors' usage of ICT and their ability to effectively teach.
3. The obtained "t" value of 15.2680 is higher than the calculated "t" value of 1.96 at the 0.05 level, rejecting the hypothesis that r_{pop} is zero. This indicates that the association that was discovered is important. This shows a connection between female instructors' attitudes toward ICT and their capacity to train students effectively.

Table: 4-Relationship between Awareness of ICT, Use of ICT, Attitude toward ICT with Teaching Effectiveness of Urban Teachers

Variables	Teaching Effectiveness				
	r-value	df	t-value	p-value	Signi.
Awarness of ICT	0.78	189	17.36	< 0.05	Yes
Use of ICT	0.56	189	9.51	< 0.05	Yes
Attitude towards ICT	0.74	189	15.19	< 0.05	yes

Interpretation

The analysis of the above table reveals the following :

1. The hypothesis that r_{pop} is zero is rejected because the acquired 't' value of 17.3635 is higher than the stated 't' value of 1.96 at the 0.05 level. It means that the association that was found is significant. This demonstrates that there is a link between urban higher secondary school teachers' awareness of ICT and their ability to effectively educate.
2. The assumption that r_{pop} is zero is rejected since the derived "t" value of 9.5129 is higher than the tabular "t" value of 1.96 at the 0.05 level. It means that the association that was found is significant. This demonstrates that there is a link between urban higher secondary school teachers' usage of ICT and their ability to effectively educate.
3. The claim that r_{pop} is zero is disproved because the acquired "t" value, 15.1954, is higher than the stated "t" value, 1.96, at the 0.05 level. It means that the association that was found is significant. This demonstrates that there is a link between urban higher secondary school teachers' attitudes about ICT and their ability to effectively educate.

Table:5- Relationship between Awareness of ICT, Use of ICT, Attitude toward ICT with Teaching Effectiveness – Rural Teachers

Variables	Teaching Effectiveness				
	r-value	df	t-value	p-value	Signi.
Awarness of ICT	0.70	356	18.93	< 0.05	Yes
Use of ICT	0.62	356	15.07	< 0.05	Yes
Attitude towards ICT	0.67	356	17.29	< 0.05	yes

Interpretation

The following is the result of the study of the table above:

1. The idea that r_{pop} is zero is rejected since the acquired "t" value (18.9326) is higher than the tabled "t" value (1.96) at the 0.05 level. It means that the association that was found is significant. This demonstrates that there is a link between instructors in rural higher secondary schools' awareness of ICT and their ability to effectively educate.
2. The claim that r_{pop} is zero is disproved because the acquired "t" value of 15.0714 is higher than the tabled "t" value of 1.96 at the 0.05 level. It means that the association that was found is significant. This demonstrates that there is a link between the usage of ICT by instructors in rural higher secondary schools and the quality of their instruction.
3. The claim that r_{pop} is zero is disproved because the acquired "t" value of 17.2956 is higher than the stated "t" value of 1.96 at the 0.05 level. It means that the association that was found is significant. This demonstrates that there is a link between instructors in rural higher secondary schools' attitudes about ICT and their ability to effectively educate.

Conclusions

- Higher secondary school teachers' use of ICT, attitude toward ICT, and awareness of ICT all have a favourable, significant association to how well they educate.
 - The efficacy of male higher secondary school teachers' instruction is positively and significantly correlated with their awareness of, use of, and attitude toward ICT.
 - There is a positive and significant association between the teaching effectiveness of female higher secondary school teachers and their awareness of, use of, and attitude toward information and communication technologies.
 - The use of ICT, awareness of it, and attitude toward it among urban higher secondary school teachers all have a favourable and significant impact on the quality of their instruction.
 - The use of ICT, awareness of it, and instructors' attitudes toward it are all positively and significantly correlated with the quality of their instruction in rural higher secondary schools.
- The use of ICT in the classroom and teachers' attitudes toward ICT has a favorable impact on how well they teach. It is important to encourage ICT's incorporation in classrooms since it gives teachers and students more flexibility to adapt their instruction to individual needs.

Educational Implications:

The study's findings reveal that computer-trained instructors used more ICT resources than computer-untrained teachers, indicating a need for skill training for school teachers. In order for

the government authority to take the appropriate actions in this direction, the study's findings should be provided to them.

The most notable qualities of any research are that it must provide something new to the advancement of the field in question. Therefore, an investigator should ascertain the study's instructional ramifications. Teachers, students, and the entire educational system as a whole could be affected by this study. Our civilization is getting more and more dominated by technology. Whether we like it or not, technology is a part of everything around us, including the cars we drive. In the world of information and communication technology, improvements are being made and new ideas are being found daily (ICT). ICT has had, and continues to have, a significant impact on our educational systems. Through rich interactions with resources outside of the classroom, ICT enables all students to master increasingly difficult subjects, much as how information is produced, shared, and acquired by geographically dispersed professionals.

Thus, technology has a significant impact on the development of young minds. The real question is how much this new technology is being explored in the classroom by teachers with high morale, a positive attitude, and the required technological proficiency, not whether or not present educational goals can be more efficiently attained with instructional tools. Only after that would it be able to offer a productive way to meet crucial educational objectives in the technology-driven transition to a knowledge-based economy.

The goal of this study was to offer a few suggestions that could aid in raising higher secondary school teachers' morale, attitudes toward ICT, and technological proficiency. The study found that the majority of higher secondary school teachers use and are aware of ICT at a moderate level. There is a need to adopt more ICT resources and give instructors opportunities to use and integrate ICT to its greatest potential in their classroom teaching in order to help them reach a better level of awareness and use of ICT.

References

- Abas, Z. W. (1995) *Attitudes towards Using Computers among Malaysian Teacher Education Students*. World Conference on Computers in Education VI : WCCE' 95 Liberating the Learner, 153-162. London: Chapman & Hall.
- Adams, D., Carlson, H., & Hamm, M. (1990) *Cooperative Learning and Educational Media : Collaborating with Technology and each other*. Engleweed Cliffs, Nj : Education Technology Publications.
- Agarwal, R. (2000) *Educational Technology and Conceptual understanding*. ANMOL Publications Pvt. Ltd. New Delhi.
- Alessi, S. M. & Trollip, S. R (2001) *Multimedia for Learning: Methods and Development*. Needham Heights: Allyn & Bacon.
- Bicknell, J. E. (1959) *Prediction of Effectiveness of Secondary School Teachers*. Albany, New York : State Board of Education.
- Blankenship, S. E. (1998) *Factors Related to Computer use by Teachers in Classroom Instruction*. Doctoral Dissertation, Virginia Polytechnic Institute and State University.
- Buch, M.B. (Ed.) (1979) *Second Survey of Research in Education*. Baroda : Society for Educational Research and Development.

- Carter, C. and Monaco, J. (1987) *Learning Information Technology Skills*. **Library and Information Research Report** 54. London: The British Library.
- Delcourt, M. A., & Kinzie, M. B. (1993) *Computer Technologies in Teacher Education : The Measurement of Attitudes and Self-efficacy*. **Journal of Research and Development in Education**, 27, 35-41.
- Dupagne, M., & Krendl, K.A. (1992) *Teachers' Attitudes toward Computers : A Review of the Literature*. **Journal of Research on Computing in Education**, 24(3), 420-429.
- Dwyer, D., (1991) *Changes in Teachers Beliefs and Practices in Technology Rich-Classrooms*. **Educational Leadership**, May, pp. 45-52.
- Evans-Andris, M. (1995) *Barrier to Computer Integration : Micro-Interaction among Computer Co-ordinators and Classroom Teachers in Elementary Schools*. **Journal of Research on Computing in Education**, 28, 29-45.
- Higgins et al. (2005) *Does ICT Improve Learning and Teaching in Schools? A Professional User Review of UK Research Undertaken for the British Educational Research Association*. Newcastle University.
- Levine, T., & Donitsa-Schmidt, S. (1998) *Computer Use, Confidence, Attitudes and Knowledge : A Causal Analysis*. **Computers in Human Behaviour**, 14, 125-146.
- Myers, J. M., & Halpin, R. (2002) *Teachers' Attitudes and Use of Multimedia Technology in the Classroom : Constructivist-based Professional Development Training for School Teachers*. **Journal of Computing in Teacher Education**, 18(4), 133-140.
- Tsitouridou, M. & Vryzas, K. (2003) *Early Childhood Teachers' Attitudes towards Computer and Information Technology : The Case of Greece*. **Information Technology in Childhood Education**, 1, 187-207.
- Venezky, R. L. (2004) *Technology in the Classroom : Steps toward a New Vision*. **Education Communication & Information**, 4(1), 3-21.
- Watson, G. (2006) *Technology Professional Development : Long-Term Effects on Teacher Self-Efficacy*. **Journal of Technology and Teacher Education**, 14 (1), 151-166.
- Williams, D., Coles, L., Richardson, A., Wilson, K., & Turson, J. (2000) *Integrating ICT in Professional Practices an Analysis of Teachers' Needs Based on a Survey of Higher secondary and Secondary Teachers in Scottish Schools*. **Journal of Information Technology in Teacher Education**, 9(2), 167-82.

मोहन राकेश के नाटक 'पैर तले की जमीन' में मानवीय सम्बन्धों का विश्लेषण

दीक्षा यादव

शोधार्थी

हिन्दी विभाग

राधा गोविन्द विश्वविद्यालय, रामगढ़ (झारखंड)

मो. 8222068702

e-mail: dddikshayadav@gmail.com

शोध सारांश

'पैर तले की जमीन' मोहन राकेश का अंतिम में अधूरा नाटक है, जिसे मोहन राकेश की मृत्यु उपरांत उसके मित्र कमलेश्वर ने पूर्ण रूप प्रदान किया। 'पैर तले की जमीन' नाटक अस्तित्ववादी जीवन दर्शन पर आधारित हिंदी का अभी तक का पहला या एकमात्र नाटक कहा जा सकता है। मोहन राकेश ने समसामयिक समस्याओं का उल्लेख कर यथार्थ स्वरूप उत्पन्न समस्याओं, परिवेश गत त्रासदी, घुटन आदि की जमीन की तलाश करते हुए पैर तले की जमीन तक पहुंच जाती है। समयचक्र में फंसा व्यक्ति परिवर्तन का शिकार होता है, खोखलापन, संबंधों—असंबंधों की त्रासदी, नकली और नफरत के चेहरे व मौत के साये की आशंका से व्याकुल होकर एक दूसरे के हाथ पकड़ने का प्रयत्न, भटकाव अंधकार के बीच से गुजरती हुई जमीन की तलाश करता है। साथ ही, मोहन राकेश ने स्त्री-पुरुष के संबंधों को एक विशेष परिवेश में उद्घाटित करने का प्रयास किया है। दूसरे नाटककार ने इसमें आश्चर्य मृत्यु के सामने व्यक्ति के पलायन की समस्या को सामने रखा है। आज के मानवीय जीवन और वास्तविक जगत एक व्यापक क्षेत्र को रेखांकित करने का प्रयास इस नाटक में किया गया है अंत तक पहुंचते-पहुंचते यह नाटक स्त्री-पुरुष के संबंधों पर ही केंद्रित हो जाता है। इस नाटक में मोहन राकेश ने एक प्रसंग का नियोजन किया जिसमें भयंकर बाढ़ आती है। बाढ़ की इसी पृष्ठभूमि को लेकर मोहन राकेश ने इन सभी पात्रों को यौनकुंठा, स्वार्थ, पशुता, क्रूरता और अलगाव तथा संबंध हीनता के आधार पर एक दूसरे से जोड़ने का प्रयास किया है। सभी व्यक्ति बाढ़ का पानी बढ़ने व पुल टूटने के कारण आसन्न मृत्यु के संकट का सामना करने के लिए एक साथ तैयार हो जाते हैं किंतु जैसे ही पानी घटने लगता है उन्हें सभी अपने अपने भविष्य के प्रति सजग हो जाते हैं। इस परिप्रेक्ष्य में जयदेव तनेजा का कथन दृष्टव्य है—आसन्न मृत्यु से बड़ा कोई संकट नहीं हो सकता, इसलिए राकेश अपने नाटक के व्यक्ति में व्यक्ति के पैर तले की जमीन तलाशने के लिए भयानक बाढ़ में डूब रहे कश्मीर के एक क्लब में बसे विभिन्न वर्गों, उम्रों और मानसिकताओं के स्त्री-पुरुष के व्यक्तियों और संबंधों का नाटक प्रस्तुत करते हैं

मुख्य शब्द :- मानवीय संबंध, मानवीय संबंधों की जटिलता, स्त्री—पुरुष संबंध, पैर तले की जमीन, आसन्न मृत्यु, संबंधों—असंबंधों की त्रासदी

प्रस्तावना :-

'पैर तले की जमीन' नाटक मोहन राकेश की मृत्यु के पश्चात पूरा किया गया। नाटक के आरंभ और अंत में भिन्न-भिन्न चरित्र भिन्न-भिन्न स्थानों पर मुख्यता अर्जित कर लेते हैं। इस नाटक में मोहन राकेश ने एक प्रसंग का नियोजन किया जिसमें भयंकर बाढ़ आती है बाढ़ की इसी पृष्ठभूमि को लेकर मोहन राकेश ने सभी पात्रों को यौन—कुंठाओं, समाज में व्याप्त बेकारी, भ्रष्टाचार, दोगलापन, बलात्कार और व्यक्ति का अकेलापन इन सभी को नाटक में उपस्थित एवं अनुपस्थित चरित्रों के द्वारा सजीवता से अभिव्यक्त किया गया है। मोहन राकेश ने अपने नाटक में लिखा है कि मौत का खतरा टल जाने की स्थिति को देखते ही फिर से यह सब लोग अपने अपने मुखोटे पहनकर अपनी नकली दुनिया में लौट आते हैं तथा सभी पात्र

एक दूसरे से दूर रहने का प्रयास करने लगते हैं। जिनसे यही सिद्ध होता है कि कैसे आदमी, स्त्री हो या पुरुष, मृत्यु के साथ में एक दूसरे से जुड़ जाता है पर जैसे ही उस संकट से मुक्त होता है तो फिर उसी क्षण से अपने अपने स्वार्थों की ओर बढ़ने लगता है। यह नाटक मानवीय संबंधों की जटिलता को ही व्यक्त करता है।¹ डॉ. शिद्धलिंग पट्टणशेट्टी ने लिखा है— 'मौत को सिर पर पाकर वे अपने अंदरूनी पशुत्व, अपराधों, कलीव-वासनाओं, स्वार्थों, टूटे संबंधों की नफरतों को खोल कर भी फिर उन्हीं गुणों से मूल स्थिति में लौट कर जैसे समाज के प्रतिष्ठित व्यक्ति बनने लग जाते हैं फिर वही कृत्रिमता उनके चेहरे की रोनाक बन जाती है।'²

माननीय संबंध से अभिप्राय :-

मानवीय संबंध से अभिप्राय समाज ने मानव का मानव के प्रति पारस्परिक मेलजोल है अर्थात् पारिवारिक, सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक एवं धार्मिक सभी क्षेत्रों में मानव के आपसी संबंधों की चर्चा माननीय संबंध शीर्षक के अंतर्गत की जा सकती है। व्यक्ति (पुरुष और स्त्री) अपने परिवेश में एक दूसरे के साथ जो व्यवहार करता है जो संबंध स्थापित करता है, उसे ही मानवीय संबंध की संज्ञा दी गई है।³

'पैर तले की जमीन' में चित्रित मानवीय संबंध :-

प्रस्तुत नाटक में मोहन राकेश ने मानवीय संबंधों के बीच आया हुआ खोखलापन व्यक्त किया है। पंडित और उसकी पत्नी के पति-पत्नी के संबंध, पंडित और झुनझुनवाला के मित्रत्व के संबंध तथा अयूब और सलमा के पति पत्नी के संबंध मानवीय संबंधों के खोखले पन को ही प्रकट करने वाले संबंध हैं।

'पैर तले की जमीन' में चित्रित मानवीय सम्बन्ध :-

मोहन राकेश ने मानवीय सम्बन्धों के अन्तःस्थल को समझ लिया था, क्योंकि मानवीय सम्बन्धों का जितना बिखराव, टूटन, उन्होंने अपने जीवन में अनुभव की, उसी के कारण वे मानव सम्बन्धों को वास्तविक धरातल प्रदान करने में खरे उतरे। जीवन का खोखलापन और मिथ्यावादी प्रवृत्ति के साथ आरोपण की आदत तथा झूठी आशा को जीवन आशा बनाने की प्रवृत्ति उजागर हुई है। साथ ही नाटक में यह भी रेखांकित हुआ है कि आज मूल मानव मर चुका है। उसके अंतर में स्थित मानवीय भाव, संवेदना तथा मनुष्यता की जमीन पर उगने वाली मानवीयता अपना आधार भी खो चुकी है। इंसान जिंदगी जी नहीं रहा है, जिंदगी की लाश ढो रहा है, क्योंकि उसके अंदर जिंदगी का तथ्य और उसका मकसद मृतप्रायः हो चुका है। आलोच्य नाट्य कृति में लेखक ने स्त्री-पुरुष सम्बन्ध, दास का मालिक के प्रति सम्बन्ध, पति का पत्नी के प्रति सम्बन्ध, जनता का राजा के प्रति सम्बन्ध, जनता का धार्मिकता के प्रति सम्बन्ध, प्रेमी प्रेमिका का सम्बन्ध, नारी-नारी का सम्बन्ध, कर्मचारियों व मालिकों के बीच सम्बन्ध, मानव के मानव के साथ सम्बन्ध, मित्र-मित्र का सम्बन्ध को मोहन राकेश ने सफलतापूर्वक प्रस्तुत किया है। सुविधा की दृष्टि से हम 'पैर तले की जमीन' में चित्रित मानवीय सम्बन्ध को निम्न बिन्दुओं के माध्यम से अभिव्यक्त कर सकते हैं :-

क. स्त्री-पुरुष सम्बन्ध :-

इस नाटक में स्त्री-पुरुष के पारस्परिक सम्बन्धों में विरोध है। आज के समाज में स्त्री-पुरुष का दाम्पत्य जीवन अब गुस्सा और शंका से भरा हुआ है। दोनों के मन में अलगाव, तनाव, बिखराव आदि का भाव भरा हुआ होता है। आधुनिक स्त्री-पुरुष सम्बन्ध सलमा और अयूब के द्वारा प्रकट हो जाता है। इस नाटक में अयूब और सलमा आधुनिक पति-पत्नी हैं जिनका वैवाहिक जीवन कुंठापूर्ण है। मां-बाप बनने के बावजूद अलग-अलग स्तर पर अकेलेपन को महसूस करते हैं। अयूब अपने आप से भागना चाहता है। वह अकेला होना नहीं चाहता क्योंकि वह अपने आप सामना नहीं कर सकता। वह कहता है, "फिर वहीं उतरती हुई रात और वहीं आवाजें-झींगुरों, झिल्लियों और मेंढकों की। वह एक अदम-सी दहशत, वही अकेलापन और वही अपने आप से सामना।"⁴ उनके सम्बन्धों में एक प्रकार की कटुता है। अयूब को अपनी पत्नी

सलमा पर विश्वास नहीं है। वह अपनी पत्नी के सम्बन्ध में कहता है.....“मेरी बीबी की जिंदगी में और कोई नहीं है, पर मेरे लिए एक कब्रिस्तान बन गयी है।....औरत कब्रिस्तान क्यों बनती है?”⁵ अयूब द्वारा कहे गए इस कथन से दोनों के अनमेलपन की सूचना मिलती है। सलमा के प्रति अयूब की सारी भावनाएं मर चुकी हैं। उसके प्रति अयूब के मन में विश्वास भी नहीं है। अयूब और सलमा के बीच में सम्बन्ध के बारे में डॉ. रीताकुमार ने लिखा है.....“अयूब और सलमा का वैवाहिक सम्बन्धों के बोझ को ढोता जीवन वर्षों से स्थापित उस वैवाहिक संस्था की निरर्थकता को दिखाता है, जो व्यक्ति के जीवन का आधार मानी गयी है।”⁶ अब्दुल्ला एवं उसकी चार पत्नियों के द्वारा नाटककार ने पारंपारिक स्त्री-पुरुष के बीच के आपसी सम्बन्धों को प्रस्तुत किया है। इसी प्रकार पंडितजी का दाम्पत्य जीवन खराब है। पंडित भी घर से ही नहीं, जिंदगी से ही बाहर किये गये निर्वासित व्यक्ति की पीड़ा सहता है। विवाहोपरांत इनकी पत्नी और झुनझुनवाला के बीच के सम्बन्ध आ जाते हैं। पंडित का दोस्त होने के बावजूद भी झुनझुनवाला उसे धोखा देकर उसकी पत्नी के साथ शारीरिक सम्बन्ध स्थापित करता है। पंडित की पत्नी भी पति के रहते हुए भी अन्य व्यक्ति के साथ सम्बन्ध बनाये रखती है। इस प्रकार का दोनों का यह सम्बन्ध अवैध है।⁷ फलतः पंडित के दाम्पत्य जीवन की उपलब्धियां बिखराव, भटकन, ऊब और टूटा घर है।

अयूब विवाह के बाद पत्नी से प्रतिकार करने हेतु ही रीता और नीरा पर बलात्कार करके अपने मन की भड़ास निकालता है। उसका यह कृत्य असामाजिक है।

ख. पति-पत्नी सम्बन्ध :-

मोहन राकेश ने ‘पैर तले की जमीन’ नाटक में अयूब और सलमा, अब्दुल्ला और उसकी पत्नियां, डाक्टर और उसकी पत्नी सकीना, पंडित और उसकी पत्नी के द्वारा पति-पत्नी के सम्बन्धों को प्रकट किया है। अयूब और सलमा आधुनिक पति-पत्नी हैं। जिनका वैवाहिक जीवन कुंठापूर्ण है। उनके पति-पत्नी के सम्बन्धों में एक प्रकार की कटुता है।

अयूब अपने वैवाहिक जीवन में अपनी पत्नी से असंतुष्ट है। पत्नी के साथ उसकी कुंठित यौन सम्बन्ध है। अतः वह अपनी यौन-तृप्ति घर से बाहर कहीं पर किसी के भी साथ करना चाहता है। यही वजह है कि वह क्लब में बाढ़ आ जाने के एक दिन पहले और बाढ़ आने के दिन भी रीता के साथ जबरदस्ती करता है। यही नहीं वह तो उसके साथ-साथ नीरा को भी भोगना चाहता है – ‘कहां है.....कहां है वह छोटी लड़की!....दरिया में बह जाने से पहले एक बार.....पानी यहां तक (गले तक) बाढ़ आने से पहले एक बार मैं उसके भोलेपन के साथ.....उसकी इन्नोंसेंस के साथ.....’⁸ व्यक्ति अपनी ‘हवस’ में किस तरह से ‘वहशी’ जानवर बन जाता है, इसका सशक्त उदाहरण ‘अयूब’ है। वह पति को प्रसन्न ही रखना चाहती है। लेकिन इस प्रयत्न में वह सफल नहीं। मौत के निकट आने लगती तो वह भावुक बन जाती है। पति के दुर्व्यवहार के बारे में वह कहती है – “बदजात। नकारा.....इसे छोड़ दे, नहीं तो खून हो जाएगा।”⁹ वास्तव में सलमा अपने पति से असंतुष्ट नहीं, लेकिन उनके व्यवहार मात्र से उन्हें घृणा है। वास्तव में नाटककार इन पति-पत्नी के द्वारा शहरी दम्पतियों का चित्रण करता है। अयूब और सलमा दोनों को एक-दूसरे से जो चाहिए था, वह उन्हें नहीं मिलता। दोनों एक दूसरे के प्रति की अतृप्ता को इस प्रकार अभिव्यक्त करते हैं –

अयूब : हम दोनों अपने ही कारणों से आत्महत्या करने आए थे। यह सलमा यह.....यह और वह चाहती थी। पर इसे यह और वह जिंदगी और मुझसे नहीं मिला। मैं यह, यह और वह चाहता था पर मुझे यह और वह जिंदगी और इससे मिला नहीं।.....¹⁰

सलमा मैंने तुम्हें सब कुछ दिया, फिर भी तुम्हें कुछ नहीं मिला।

अयूब मैंने भी तुम्हें अपना सब कुछ दिया, फिर भी तुम्हें कुछ नहीं मिला।¹¹

अब्दुल्ला एवं उसकी चार पत्नियों के द्वारा नाटककार ने पारंपारिक स्त्री-पुरुष के बीच के आपसी सम्बन्धों को प्रस्तुत किया है। वह पहली तीन पत्नियों से संतान की प्राप्ति न होने से वह चौथी बार विवाह

करता है, जिससे उसे पुत्र प्राप्ति से वह खुश हो जाता है। डॉक्टर अपनी बीबी सकीना को पाकर खुश नहीं हो सका। आदमी सामाजिक सम्बन्धों में क्रोंचो के बीच जीता है। सामाजिक बंधनों और रूढ़ियों में जकड़ा हुआ आदमी अपने आप में घुटन महसूस करता है किन्तु उस घुटन से निकलने का रास्ता उसे नहीं सूझता।

पंडित ऊँची जाति का आर्थिक रूप से सर्वसाधारण व्यक्ति होने के बावजूद भी एक खोखले व्यक्तित्व का व्यक्ति है, जो दूसरों के लिए जीवन जीता है। खुद उसकी पत्नी पर भी उसका अधिकार नहीं है। उसकी पत्नी का फोटो 'झुनझुनवाला' के बटुवे में बंद है।¹² अतः स्पष्ट हो जाता है कि उसकी पत्नी के और झुनझुनवाला के कुछ गैर-सम्बन्ध है। इसका पता स्वयं पंडित को भी है। इसलिए वह केवल उस सम्बन्ध को निभा रहा है। उसके और झुनझुनवाला के मित्रत्व के सम्बन्धों में भी खोखलापन है। मित्रत्व की गर्मी यहां भी नहीं है। कहने के लिए दोनों मित्र हैं किन्तु उनकी मित्रता अंदर से कितनी खोखली है इसका सही पता तब चलता है, जब क्लब में बाढ़ का पानी आ जाता है और वे सब अपने-अपने विगत जीवन को याद करते हैं।

ग. प्रेमी-प्रेमिका सम्बन्ध :-

प्रेमी-प्रेमिका सम्बन्ध के अन्तर्गत मोहन राकेश ने अयूब की पत्नी सलमा और डाक्टर का सम्बन्ध वर्णित किया है। सलमा का विवाह से पूर्व डाक्टर के साथ प्रेम सम्बन्ध रहा है किन्तु डाक्टर के साथ विवाह नहीं हो पाता। उसका पति इस प्रेम सम्बन्ध से परिचित है। इसलिए वह हमेशा उसे जलील करता रहता है। वह कहता है – “कुछ रिश्ते खराब हैं। मेरे और बीबी के...हमें कुछ बातें डॉक्टर से कहनी थीं। डॉक्टर मेरी बीबी का बचपन का दोस्त हैं...डॉक्टर को मेरी बीबी जितना जानती है...उतना शायद यहां कोई नहीं जानता।”¹³ अयूब का कथन उसका साक्ष्य है – “डॉक्टर अपनी बीबी सकीना को पाकर खुश नहीं हो सका...उसी तरह जैसे मैं सलमा से शादी करके। सिर्फ वह अपना खोल बनाए रखना चाहता है – शायद उसका ख्याल है कि उसका खोल किसी को नज़र नहीं आएगा। पर किसका खोल किसे नज़र नहीं आता? सब एक-दूसरे के खोल के वाकिफ हैं, एक-दूसरे का खोल उतरते देखना चाहते हैं – मगर अपना खोल बनाए रखते हुए। क्योंकि सिर्फ एक ही खोल है— अपना जो कि लगता है किसी तरह निभाया जा सकता है। कुछ और दूर तक, फिर कुछ और दूर तक। और दूर तक।”¹⁴ विवाह-पूर्व किये गये प्रेम के सम्बन्ध में डॉ. नरेन्द्रनाथ त्रिपाठी ने लिखा है – “विवेच्य नाटक में मोहन राकेश ने विवाह से पूर्व किए गए प्रेम को अभिशाप रूप में दर्शाया है। यदि प्रेमी-प्रेमिका विवाह बंधन में नहीं बंध पाते तो विवाह-पूर्व किया गया प्रेम, वैवाहिक जीवन को विषाक्त कर देता है।”

घ. नारी-नारी का सम्बन्ध :-

नीरा और रीता तथाकथित उच्चमध्यमवर्ग से सम्बन्धित आधुनिक लड़कियां हैं तथा दोनों सहेलियां हैं। वे नियमित रूप से वर्षों से क्लब में आती हैं – “हम लोग सालों से यहां आते हैं।”¹⁵ दोनों स्वच्छंद प्रवृत्ति की लड़कियां हैं। अतएव क्लब में आकर स्वीमिंग पुल की टूटी दीवार फांदकर रोज दोपहर को उसमें नहाती हैं और टेबल-टेनिस खेलती हैं। दोनों स्वाधीनता की पुरसकती हैं। अतः वे किसी के नियंत्रण में रहना नहीं चाहती।¹⁶ दोनों की स्वायत्त विचारधारा उनके अन्यों के साथ किए गए कुछ निम्न संवादों के माध्यम से अभिव्यक्त हुई हैं –

नीरा : क्यों.....डैडी का नम्बर तुझे किस लिए चाहिए? उनसे तुझे क्या बात करनी है?
नियामत : मुझे उनसे कहना है कि वे खुद यहां तशरीफ ले आएँ और तुझे जाकर यहां से ले जाएँ।
नीरा : क्यों, डैडी क्यों मुझे आकर ले जायें? मैं जब अपने पैरों चलकर यहां आ सकती हूँ तो उसी तरह चलकर यहां से जा नहीं सकती।”¹⁷

रीता, नीरा की सखी एवं उसकी गुड़डो दीदी है। उसका पूरा नाम 'मिस रीता दीवान' है। वह कटे हुए बालों की आधुनिक लड़की है। उसे नीरा की बहुत चिंता है। अतः वह उसे अपनी छोटी बहन की भांति संभालती है। उसे हरदम अपने साथ रखती है। फिर भी नीरा उसमें 'छोटे बच्चों के जैसी' बात पर रुठकर उसके पास से दूर चली जाती है। तब रीता को नीरा की बहुत चिंता होती है। उसी चिंता में वह अयूब से कहती है – "यह अभी की ही तो बात हैपांच-दस मिनट पहले की। अब एक तो अंधेरा उतर रहा है, और ऊपर से फिर बारिश के आसार नजर आ रहे हैं। इस आधे मिल के टापू में कहीं उल्टी-सीधी तरफ निकल गई तो और मुसीबत खड़ी होगी।"¹⁸ उसे अयूब की वजह से भी नीरा की चिंता होने लगती है। क्योंकि उसे पता है कि अयूब का चरित्र ठीक न होने से उसका कुछ विश्वास नहीं किया जा सकता। उसे अपनी बड़ी मम्मी का कहा याद आता है कि "भीड़ में आदमी, आदमी होता है, और अकेले में....." अकेले में हैवान।"¹⁹ अयूब जब नीरा के भोलेपन को भोगने की बात करता है, तब वह नीरा को बचाने हेतु उस पर झपट पड़ती है और उससे कहती है – "मुझे तुम्हारे इन इरादों से नफरत है....।"²⁰ फिर भी अयूब 'नीरा' को भोगता ही है। बलात्कार की शिकार नीरा को रीता बहुत ही अच्छी तरह से संभालती है।

ड. मित्र-मित्र सम्बन्ध :-

मोहन राकेश ने नाटक में पंडित और झुंझुनवाला और अब्दुल्ला और नियामत के मित्रत्व सम्बन्धों को प्रकट किया है। झुंझुनवाला, पंडित का दोस्त है किन्तु दोस्ती की ओट में अपनी स्वार्थ साधना ही करता है। वह उसे अपनी इच्छानुसार चलाता है। झुंझुनवाला, पंडित का दोस्त होने के बावजूद भी उसे धोखा देकर उसकी पत्नी के साथ शारीरिक सम्बन्ध बना लेता है। पंडित को इस बात की जानकारी है किन्तु वह कुछ नहीं कर पाता है। जब बाढ़ से बचने का कोई उपाय नहीं रह जाता तब वह झुंझुनवाला का नकाब उठाता है। पंडित और झुंझुनवाला के संवाद इसका यथार्थ साक्ष्य हैं :-

पंडित : मेरी औरत! मेरी बीबी! जो मौत के खतरे के बावजूद तेरा साथ दे सकती है।

झुंझुनवाला (इधर-उधर देखकर) क्या बक रहा है तू!

पंडित : तुझे मेरी बीबी की नहीं, इस वक्त भी अपनी इज्जत का ख्याल है.....

झुंझुनवाला यह इल्जाम है।²¹

पंडित और झुंझुनवाला के मित्रत्व के सम्बन्धों में भी खोखलापन ही है। मित्रत्व की गर्मी यहां भी नहीं है। कहने के लिए दोनों मित्र हैं, किन्तु उनकी मित्रता अंदर से कितनी खोखली है इसका सही पता तब चलता है, जब क्लब में बाढ़ का पानी आ जाता है और वे सब अपने-अपने विगत जीवन को याद करते हैं।

नियामत बार का चपरासी और अब्दुल्ला का दोस्त है। वह अब्दुल्ला से ज्यादा समझदार तथा उत्तरदायी व्यक्ति है। वह हमेशा अब्दुल्ला के भूलों को सुधारता नजर आता है तथा उसे उचित सलाह देता है। कभी-कभी वह अब्दुल्ला से खीझ भी जाता है। वह उसे यह भी कहता है कि खुदा ने उसे दिमाग नाम की कोई चीज दी ही नहीं है तभी तो इससे इतनी भूल होती है।

च. कर्मचारी तथा मालिक के सम्बन्ध :-

अब्दुल्ला 'पैर तले की जमीन' नाटक का पात्र है। वह क्लब का क्लर्क है। वहां आने वाले सभी लोगों से अच्छा व्यवहार करता है। उन्हें अपने मालिक के प्रति आदर है। मृत्यु को सामने देखते हुए भी अपने कर्म में लीन है।²² दरियाओं में पानी के बढ़ जाने एवं पुल के टूट जाने के कारण सभी लोग क्लब छोड़ रहे हैं। वह भी आगामी संकट से भयभीत है किन्तु अपनी ड्यूटी बजा रहा है। चार वर्ष के बाद उसे शफी साहब की मेहरबानी से काउंटर क्लर्क की नौकरी मिलती है। वह अपनी नौकरी बचाने हेतु वह ठेके में शफी साहब के फायदे की बात सोचता है। क्योंकि इस वर्ष अगर शफी साहब को ठेके में फायदा हुआ तो अगले वर्ष उसकी नौकरी पक्की है। इसमें उसका कर्मण्य स्वभाव मालिक के प्रति वफादारी को समझा जा

सकता है। स्वामी भक्ति में वह अपने नवजात पुत्र को भी देखने नहीं जाता है। नियामत बार का चपरासी है। वह भी अपने मालिक के प्रति समर्पण का भाव रखता है।

छ. मानव के मानव के साथ सम्बन्ध :-

‘मृत्यु की संतुष्टता’ नाटक के सभी पात्रों को अपने-अपने मुखौटे उतारकर मुक्त रूप से अपनी आत्म-स्वीकृति करने की स्थिति में पहुंचा देती है। मृत्युनुखी स्थिति में वे एक-दूसरे के सम्मुख अपने विगत जीवन के छल, कपट, अपराध, प्रवचना आदि सभी प्रपंचों को खोलकर बेनकाब होकर अपने असली चेहरों का दर्शन देते हैं। झुंझुनवाला कहता है – “मैं सब कर्जे अदा करके मरना चाहता हूं।.....दो लाख पांच हजार लालचंद बालचंद का कमीशन, ठेकेदार गुरनानी के एक लाख सत्ताईस हजार पांच सौ, लोहे वाले टेकचंद के तीन लाख चालीस हजार और इंजीनियर चटर्जी का कमीशन पैंतीस हजार। मैं पैदा हुआ तो पहला मंत्र मेरे कान में फूँका गया था कि दुनिया में बड़ी मछली छोटी मछली को खाकर ही जी सकती है और बड़े होने के साथ-साथ मैंने जाल बुनने सीखे।²³ हर जाल में सैकड़ों मछलियों को उलझाकर खुश होता रहा। लोग कहते थे पैसों के पेड़ नहीं लगते। पर.....मैंने पैसों के पेड़ लगाकर देखे.....वे लगे, फूले-फले.....उसके बाद मैंने धर्म, नैतिकता, विज्ञान, राजनीति.....सबको अपने मूल्य दिये.....²⁴ सबको अपना व्यापार बनाया। इसका दाम इतना, उसका दाम उतना। हर चीज हर बात का प्रतिनिधि मैं था।.....मैं आज तक सैकड़ों जवान लड़कियों के साथ सोया हूँ.....उनकी मर्जी से नहीं, अपनी मर्जी से। अपने दोस्तों के घरों को भी मैंने नहीं छोड़ा।.....मैंने सैकड़ों कत्ल कराए। करोड़ों का माल स्मगल किया। लाखों रुपये रिश्वत में दिए, करोड़ों का टैक्स बचाकर काला धन जमा किया.....²⁵ इस देश के भीतर एक और अपना ही, अपनी सुविधाओं का देश बनाया। लेकिन, लेकिन.....आज मैं जान सका हूँ कि मैं दूसरों की ही मौत नहीं, खुद अपनी मौत भी हूँ.....इस बाढ़ पर मेरा वश नहीं है। पंडित कहता है – मेरी आज तक की जिंदगी एक नपुंसक आदमी की जिंदगी रही है। केवल जिंदा रह सकने के लिए नहीं, तो दूसरों की तरह जिंदा रह सकने के लिए। इस दोगले दौर में मैं खुद अपना आप बनकर नहीं रह पाया। एक साया बनकर मैं कभी इसमें और कभी उससे चिपक जाना चाहता था।²⁶ कभी इस या उस जैसे हो सकने के लिए स्वांग रचता रहता था। पर घर की जिंदगी नहीं थी। बीबी है पर बीबी नहीं है.....उसकी तस्वीरें औरों के बटुओं में बंद है.....महीनों बाहर भटकता रहा.....। यह और यह हासिल करके खुश होने की चाह, पर उदास हो जाना.....यही प्राप्य था। पीछे घर में क्या होता था, पता नहीं। एक झूठा खेल। एक दूसरे को विश्वास दिलाते रहने का। कुछ था, जिससे मैं अपनी हर जीत के साथ हारा हुआ महसूस करता था। कुछ था, जिससे मैं हर वक्त भागना चाहता था.....। और इस बार भी झुंझुनवाला के साथ.....इससे भागकर.....इसी के साथ यहां आया।”

निष्कर्ष :-

निष्कर्ष रूप में यही कहा जा सकता है कि मोहन राकेश का अंतिम नाटक ‘पैर तले की जमीन’ एक महत्वपूर्ण नाटक है। जिसमें बाढ़ की पृष्ठभूमि को लेकर मोहन राकेश ने सभी पात्रों की यौन कुंठा, स्वार्थ, पशुता, क्रूरता और अलगाववाद तथा संबंध हीनता के आधार पर एक दूसरे से जोड़ने का प्रयास किया है। इसमें महत्वपूर्ण यह है कि कैसे मृत्यु का अहसास इन चरित्रों के एक दूसरे के संबंधों को तोड़ता और जोड़ता है। पर इन सब पात्रों के चरित्र की विशेषता यह है कि जब मृत्यु का खतरा टल जाता है तब सभी पात्र एक दूसरे से दूर रहने का प्रयास करने लगते हैं। जिनसे सिद्ध होता है कि कैसे आदमी, स्त्री हो या पुरुष मृत्यु के अहसास में एक दूसरे से जुड़ जाता है पर जैसे ही वह संकट से मुक्त होता है तो फिर उसी क्षण से अपने अपने स्वार्थों की ओर मुड़ने लगता है। यह नाटक मानवीय संबंधों की जटिलता को ही व्यक्त करता है।

संदर्भ ग्रन्थ सूची

1. डमरे मोहन मुंजाभाऊ, मोहन राकेश के नाटकों में स्त्री-पुरुष सम्बन्धों का चित्रण (शोध प्रबन्ध), पृ. 147
2. डॉ. शिद्धलिंग पट्टणशेट्टी, मोहन राकेश और उसके नाटक, एक अधुनातन विश्लेषण, पृ. 119
3. डॉ. जयकरण यादव, मोहन राकेश के नाटकों में मानवीय सम्बन्ध निरूपण एवं शिल्प विधान वैशिष्ट्य, पृ.सं. 74-75
4. डॉ. नेमीचंद जैन, मोहन राकेश के सम्पूर्ण नाटक, पृ. 394
5. डॉ. नेमीचंद जैन, मोहन राकेश के सम्पूर्ण नाटक, पृ. 384
6. डॉ. रीता कुमार, स्वातंत्र्योत्तर नाटक : मोहन राकेश के विशेष संदर्भ में, पृ. 318
7. डॉ. प्रतिभा येरेकार, मोहन राकेश के नाटकों में नारी, पृ. 87
8. डॉ. नेमीचंद जैन, मोहन राकेश के सम्पूर्ण नाटक, पृ. 415
9. मोहन राकेश, 'पैर तले की जमीन', पृ. 86
10. डॉ. नेमीचंद जैन, मोहन राकेश के सम्पूर्ण नाटक, पृ. 415
11. मोहन राकेश, 'पैर तले की जमीन', पृ. 106
12. डॉ. प्रतिभा येरेकार, मोहन राकेश के नाटकों में नारी, पृ. 87
13. मोहन राकेश, 'पैर तले की जमीन', पृ. 41
14. मोहन राकेश, 'पैर तले की जमीन', पृ. 59
15. मोहन राकेश, 'पैर तले की जमीन', पृ. 57
16. डॉ. प्रतिभा येरेकार, मोहन राकेश के नाटकों में नारी, पृ. 158
17. मोहन राकेश, 'पैर तले की जमीन', पृ. 29
18. मोहन राकेश, 'पैर तले की जमीन', पृ. 58
19. मोहन राकेश, 'पैर तले की जमीन', पृ. 62
20. मोहन राकेश, 'पैर तले की जमीन', पृ. 86
21. मोहन राकेश, 'पैर तले की जमीन', पृ. 56
22. डॉ. के. गोमतिअम्मा, मोहन राकेश के नाटक : एक विश्लेषणात्मक अध्ययन, पृ. 97
23. डॉ. नेमीचंद जैन, मोहन राकेश के सम्पूर्ण नाटक, पृ. 433
24. मोहन राकेश, 'पैर तले की जमीन', पृ. 108
25. डॉ. नेमीचंद जैन, मोहन राकेश के सम्पूर्ण नाटक, पृ. 432
26. डॉ. नेमीचंद जैन, मोहन राकेश के सम्पूर्ण नाटक, पृ. 431

Formative Influences On Gandhi

Dr. Anuradha Srivastava

Mohandas Karamchand Gandhi was born on October 2, 1869, in Porbandar, a seaside town in western India. . Mohandas was the youngest son of Karamchand Gandhi and his fourth wife, Putlibai. He had two older brothers, Laxmidas and Karsandas; an older sister, Raliat. Beginning with Gandhi's grandfather, Ota Gandhi, the members of the Gandhi family were involved in the local politics and served as diwans or prime ministers in various princely states of Kathiawad, in the present-day Indian state of Gujarat. Gandhi's father had served as the Diwan of the petty princely states of Porbandar, Rajkot, and Wankaner. The family was fairly well-to-do and owned houses in all three places.

Gandhi ji in his *Autobiography*, has discussed the early formative influences in his life. These influential experiences are interesting to consider, because as Wordsworth wrote, "The child is father to the man."

Gandhi was raised in Rajkot, where his father had moved from Porbandar to assume his new diwanship. His father had "rich experience of practical affairs" though he was uneducated in the fields like history and geography. Though his father had little or no formal education; however, he influenced Gandhi through his own examples. Gandhi admired his father's truthful and generous nature, and respected his integrity and evenhandedness. But he also saw his father as being short-tempered, and, to some extent, given to "carnal pleasure."¹ The qualities that stood out for him in his mother were her religious nature and common sense. In particular, Putlibai's unflinching commitment to the observance of vows she had taken and her regular fasts left a lasting impression on the young Gandhi. His mother made an impression of saintliness, with practices of daily prayer and fasting. One practice was vowing not to eat during the day until seeing the sun. Gandhi and his brother would run out on cloudy days and look at the sky when it seemed the sun was coming out, then run back in and tell her they saw the sun. And she would go out and look, and not seeing the sun, would continue fasting, cheerfully saying, "God did not want me to eat today." She was a daily lesson in loyalty to a vow, self-control, and self-deprivation.²

Gandhi grew up in an eclectic religious environment. He was exposed to many sects of Hinduism and other major religions of India. His parents routinely went to Vishnu and Shiva temples. His mother came from the Pranami tradition—a syncretistic sect of Hinduism, which venerated the Quran as a holy book along with Vedic scriptures. Gandhi remembered fondly that an old servant, who worked for his family, his nurse named Rambha, taught him the power of repeating the sacred name, Rama. This prayerful recitation of a holy name is a practice found in the lives of many Hindu saints.

Gandhi wrote about the practice as a panacea for many ills. He began repeating the name of Rama to overcome his fear of ghosts, darkness and serpents. As time went on he repeated the name for patience, serenity, strength in adversity and wellbeing. Also, he fondly remembered reading the *Ramayana* epic aloud to his ill father. He later called the *Ramayana* of the poet Tulsidas the greatest of all devotional literature.³ In his later life he began his days early, singing before dawn devotional songs with others. His favorite song, Raghupati Raghava, was a song to Rama.

While living in Rajkot as a young man Gandhi developed an appreciation of variety in religions and a sense of respect for religious pluralism as he sat through many conversations his father had with people from various religions, and he was particularly struck by the respect his father showed to these people from different faiths. He saw the value of tolerance of the various committees of Hindu traditions and the traditions of Muslim and parsis. Growing up in Gujarat, Gandhi also would have seen living examples of the ideal of yogic sublimation, such as Jain monks who visited his father, and often went out of their way to accept food from the family. Typically Jain monks are renunciants who strive to transcend the light-obscuring results of karma, and often they renounce earthly possessions and attachments. Jain monks known as *digambara* are mendicants who renounce all possessions, including clothes.⁴ Jains are non-violent toward all forms of life. Gandhi remembered that in Rajkot there was a reciter of the *Bhagavata Purana* but he was uninspiring. Gandhi later wished he had heard a great reciter in childhood, and had known of other great books at that time. "Impressions formed at that age strike roots deep down."⁵ Vaishnavism, with its images of Vishnu as protector and maintainer of the universe, and vegetarianism was deep background for Gandhi nevertheless.. Gandhi observed that the *Book of Manu* did not inspire him, because parts of it seemed so remote from daily practice. But "the conviction that morality and truth is the basis of things, and that truth is the substance of all morality" took deep root in him. "Truth became my sole objective." In Hindu tradition the "sovereign principal" of truth, *satya*, is very deep. It does not just mean being honest. It is a great cosmic power, a deity in the Vedas, Hinduism's oldest scriptures. Truth means "eternal being," that which is enduringly real. Christianity was the only religion that Gandhi could not appreciate at the time because the representatives of Christianity he met at this time did not make a good impression as they insulted Hinduism, and it seemed that converts were supposed to drink alcohol, eat beef, wear European clothes. It was only later during his stay in England that Gandhi would have Christian friends and helpers he acquired a positive perspective on Christianity. Later in life he would say he identified with all the world religions, "I am a Hindu, a Muslim, a Jew, a Christian, a Buddhist".

Gandhi was drawn to the values of truth and service. These values were reinforced in his mind by the two legendary stories he came across while growing up. The first one was a story about Shraavan Kumar's devotion and service to his blind parents. Mohandas remembered himself as a mediocre student who disliked reading. An exception was his enjoyment in reading a play about Shrivana, a legendary figure who sacrificed his own comforts to care for his aged parents. He carried them around on a kind of balancing contraption on his shoulders. Accepting the burden of filial piety with devotion and patience despite difficulties, Shrivana was the image of an exemplary son. . Shraavan's life of service ended when he was mistakenly killed by a hunter while taking his parents on a pilgrimage. The young Gandhi found Shraavan's example of service worth emulating. When Shrivana died his parents mourned him with great feeling, and decades later this part of the story was still fresh in Gandhi's memory—partly because it was set to a tune he played on a concertina his father gave him.⁶

Another story from the *Puranas*, one popularly portrayed by travelling actors in India, was important too: This was the story of King Harishchandra and his legendary dedication to truth. Gandhi said he received his father's permission to see the Harishchandra play and it captured his heart, and it was of enduring interest to him, and he acted it out within his own mind countless times. Harishchandra was renowned for always keeping his word and never lying. He kept his words and promises at the cost of losing his kingdom, his wife, himself, and their child. Even the demons failed to derail him from his devotion to truth. This story influenced Gandhi's sense of sticking to dharma, his duty and his conscience, regardless of trials and tribulations. The story shows a good man remaining true to his vow of truth, and, after terrible losses, finding that everything works out well in the end because he is steadfast. He wished all should be truthful like Harishchandra and observed, "To follow truth and to go through all the ordeals Harishchandra went through was the one ideal it inspired in me." For Gandhi, Shraavan Kumar and King Harishchandra were "living realities." Such stories along with the example of his parents, according to Gandhi, were critical in seeding in him a commitment to truth, service, and integrity, which took deeper roots in him as he was growing up, notwithstanding some lapses.

Gandhi also found a popular poem of Gujarati verses inspiring. It was about returning good for evil, responding to the behavior of others with generosity. The verse says the wise are noble in the way they gladly give back good for every slight or hurt they receive. India has rich traditions of folk wisdom in regional languages, often composed in rhymes, which even illiterate people can learn.

Gandhi's primary and secondary education took place in Rajkot. He was modest about his achievements in school. He regarded himself as a "mediocre" student, with books and lessons as his only companions. However, he was one of only two students in his

class of thirty-eight students to complete the matriculation required for pursuing higher education. Once he had also received a double promotion, skipping a grade for his outstanding performance. Gandhi observed that as a child he disliked gymnastics, he also noted that he had learned early about the benefits of walking in fresh air, a habit which he maintained throughout his life, and to which he attributed “a fairly hardy constitution.”⁷ He often chose to eat the leftover food from the previous night as his breakfast rather than get delayed for school while waiting for breakfast to be served. His sense of time and punctuality was particularly remarkable for his age, as was his concern for truthfulness. His first test of integrity came when he was a twelve-year-old, a freshman at the Alfred High School in Rajkot. Once during a periodic assessment visit to his class by an English educational inspector, Gandhi misspelled the word kettle on a test. His teacher gave him hints, and nudged and winked, prompting him to copy the correct spelling from a student sitting next to him so as to present the visiting inspector with a class of perfect spellers. But Gandhi refused to do that.

Another lesson which made an impact was the experimental one of eating meat. As a teenager in high school, Gandhi came to make friends with Sheikh Mehtab. This friendship, he described later, was a “tragedy” of his life. Drawn to Mehtab’s rakish youth and daring demeanor, Gandhi decided to remain friends with him against the advice of his family. This friendship led Gandhi to eat meat. His friend argued that the British were strong because they were meat-eaters. In his autobiography, he shared with striking candor and detail the tension and dilemma he experienced during such lapses. On the one hand, there was Gandhi’s upbringing in a staunch Vaishnava family environment with strong influence of Jainism, with both traditions prohibiting meat-eating for ethical and spiritual reasons. On the other hand, there was his friend Sheikh Mehtab, who was persuading Gandhi to eat meat through all sorts of reasoning, including using the poetry from a local poet, Narmad: Behold the mighty Englishman, He rules the Indian small. Because being a meat-eater, He is five cubits tall.⁸ Convinced fully by Mehtab’s arguments and hoping to gain strength to make India free from English rule, Gandhi decided to eat meat despite inner conflicts. His first bite into the goat’s meat, however, was far from a pleasant experience. In fact, he could not sleep all night and frequently felt as if “a live goat was bleating” in his belly, filling him with remorse. However, the reminder that eating meat was necessary for him to become strong like the Englishmen gave him some relief, though not without a growing dilemma. For a year he ate meat, about six times⁹. Having eaten meat for his meal, he could not eat his regular meal at home and had to lie to his family about not being hungry. This created a deep tension between the two things Gandhi wanted to become: strong and truthful. Eventually Gandhi resolved the dilemma by pledging not to eat meat

during the lifetime of his parents so that he would not have to deceive them or lie to them and could therefore keep his commitment to be truthful. He had every intention of eating meat after the death of his parents.

During the time when Gandhi had given in to the temptation of eating meat, he also became drawn to smoking—this time in the company of his brother Karsandas and following the example of one of their uncles. Fascinated by the act of emitting smokeclouds, the two decided to venture into smoking. Since they had no access to money, they began to smoke the stumps of cigarettes thrown out by their uncle. Once, when the stump was not available Gandhi and a relative stole coins from a servant's pocket money. To satisfy their desire to smoke they tried lighting up the stalks of a porous plant. Unsatisfied, feeling lack of independence as a pain, disgusted and finding it unbearable that they needed parental permission to do anything, Gandhi and his friend became obsessed with feeling frustrated and decided to kill themselves.¹⁰ In this depressing nihilistic mood, which many modern youths know all too well, they swallowed datura seeds, thinking they were lethally poisonous. The blessing of incompetence—failure to use an effective method to end it all—prevented Mohandas from the tragic fate of adolescent suicide. If he had succeeded, perhaps India would still be a British colony. That experience of despair taught him that the habit of smoking and stealing coins from a servant was not worth pursuing. They went to a local temple, and resolved to give up smoking and the thoughts of suicide. This episode shook Gandhi to his core. Thereafter, he not only did not smoke, but came to regard smoking as a harmful habit. Later on in his life, he could not travel in a smoking compartment as the smoke would make him choke.

But that experience did not bring an end to all youthful straying. At fifteen, Gandhi stole a second time, but not for smoking. He stole a little gold from his brother's armlet to pay off the brother's debt. However, the act was quite unsettling for Gandhi, and he felt shameful on two counts: stealing and not being truthful to the family. He needed to clear his conscience. Although he was aware that it might come as a painful shock to his father, he was convinced there was no other way except making a "clean confession."¹¹ At the same time, Gandhi did not have the courage to speak directly about this to his father and, therefore, wrote a note and personally handed it to him. In the note he confessed to stealing, asked for his father's forgiveness along with adequate punishment, and he vowed to never steal again. His father wept when he read the confession, and Gandhi described his unforgettable experience of that moment as follows: I was trembling as I handed the confession to my father. He read it through, and pearl drops trickled down his cheeks, wetting the paper. For a moment he closed his eyes in thought and then tore

up the note...I could see my father's agony. If I were a painter, I could draw a picture of the whole scene today. Those pearl drops of love cleansed my heart and washed my sin away.¹² This act of unconditional forgiveness touched Gandhi deeply. It increased his respect for his father, just as the act of seeking forgiveness increased his father's trust and affection for Gandhi. Reflecting on this incident several years later in his autobiography, Gandhi characterized it as his first "object lesson" in ahimsa as love and forgiveness and noted that it had an enduring impact on him. Gandhi concluded that an honest acknowledgment of one's mistake followed by a promise never to repeat it again is the "purest type of repentance. He felt "those pearl-drops of love cleansed his heart and washed his sin away."¹³ Having learned these lessons by straying in youth, Gandhi was not troubled with such issues later in life.

Marriage at Thirteen While still in high school, Gandhi was married at the age of thirteen to Kastur Makanji, who was also the same age. She was the daughter of his father's closest friend from Porbandar. Later, when Gandhi became known as bapu, the father of the nation, Kastur was affectionately called Kasturba (mother Kastur). Child marriages were common occurrences in India at that time. Getting children married was a responsibility of the parents who arranged them and took care of all the expenses involved. To Gandhi, marriage at first was no "more than the prospect of good clothes to wear, drum beating, marriage processions, rich dinners and a strange girl to play with"¹⁴. When the groom and the bride came together the first night after marriage, they were "too nervous to face each other"¹⁵. As a desperate seeker of tips on marriage and love, the young Gandhi used to regularly look for opportunities to read magazines dealing with such issues. Although he read everything he came across, he made it a habit to discard and forget what he did not like and to practice what he liked. One of the things he liked the most was the husband's duty to practice lifelong faithfulness to his wife. Although Kastur was illiterate, Gandhi admired her for her simplicity, independence, and perseverance. Often ego got in the way of their relationship. Refusing to talk to one another became a principle for his life, "return good for evil." frequent routine of the two children bound by marriage. Nonetheless, Gandhi was very fond of Kasturba but had his own ideas for her well-being and growth. He wanted her to learn what he had learned and follow him. He was, by his own admission, a dominating husband.

Gandhi's father was ill and bedridden during what became the last few months of his life. Gandhi, along with his mother and a family servant, usually took turns to attend to him. Following the example of Shravan Kumar, Gandhi took joy in serving his father as a nurse, giving him timely medications and massaging him at night. Not only did he not miss doing these chores even for a day, but he did so lovingly and as an act of service. He retired to bed only after his father fell asleep. One evening he was giving his father a massage. An uncle, who was visiting to spend some time with his ailing brother, offered to relieve Gandhi and asked him to go to bed. Gandhi, who was always anxious to be

with his wife at the end of the day, was glad to be relieved. They were then a young couple of sixteen years age. His wife had already gone to bed and was fast asleep. She was in the advanced stage of her first pregnancy. Sexual desire made Gandhi wake her up, and a few minutes later, he learned his father had passed away. He felt ashamed for leaving his father in critical condition and experienced a sense of guilt and loss for not being able to be with his father during his last moments. Later, when his wife gave birth to their first child, it did not survive beyond a few days. Gandhi blamed this on his lust. He could not erase this “blot” and carried the guilt and shame in his memory. Nevertheless, in due course of time, he and his wife parented four sons: Harilal, Manilal, Ramdas, and Devdas.

After graduating from Alfred High School in 1887, Gandhi went to attend Samaldas College. There, one of his peers planted in his mind the idea of pursuing higher education in England. Before Gandhi’s father died he had said he intended for Mohandas to become a lawyer. Still in his teens, Gandhi was attracted to England and had imagined London as the “the very center of civilization.” Going to England became his ambition. When he returned home following the end of the first term, he found an ally in Mavji Dave, a longtime family friend and well-wisher of the Gandhis. Dave convinced Gandhi’s family to send him to England. A law degree from England, Dave explained to the family, was the surest way of securing for Gandhi a senior administrative post like the diwanship held by his father, which would enhance the family’s social standing. Although the modernizing trends had reached this remote part of India, in the 1880s very few Indians had the privilege of higher education, and going abroad for education was quite rare. In those days England was the most coveted destination for seekers of higher education. The Inner Temple, one of the four “Inns of Court” or professional associations for training barristers and judges in London, which Gandhi planned to join in the fall of 1888, admitted only a handful of Indians every year. To practice law as a barrister or judge in England, an individual was required to belong to one of the four Inns of Court. Making the decision to go to England was easier than implementing it. There were several hurdles that Gandhi had to overcome. First, there were various concerns within the family. In the spring of 1888, his wife had given birth to Harilal, their first son, while Gandhi was completing his first term at the Samaldas College. Naturally, Kasturba wanted her husband by her side. Her parents too were interested in keeping Gandhi with their daughter and discouraged him from traveling overseas. Gandhi’s mother feared he might lose touch with the family’s traditions. A Becharji Swami, a member of the community who was a family advisor, and who had recently become a Jain monk, to administer an oath to young Mohandas. Gandhi solemnly vowed that he would not touch wine, women, or meat. With that oath, Gandhi persuaded his mother to give permission. The practice of taking a vow to protect and sustain one’s determination, and keep one’s discipline in place, was a deep commitment, something which affected Gandhi’s difficult undertakings in later life.¹⁶ He knew the power of vows in his mother’s life.. Then there was the problem of finances. Although

fairly well-to-do, Gandhi's family by itself was not in a position to afford the tuition fee at Inner Temple. Gandhi explored getting financial support from his uncle but was not successful. He then considered taking a loan and even selling his wife's ornaments—a common practice in India whenever there was a pressing financial need in the family. However, Laxmidas, his oldest brother, was able to arrange financial assistance for Gandhi's education in England. Relieved from the financial responsibility, Gandhi began to plan his trip to England. The final and the most formidable hurdle was the opposition to his plans by his caste community, the Modh bania, who regarded overseas travel a taboo. No member of this caste had crossed the ocean before. Travelling afar was against the rules of orthodoxy. The caste leaders forbade his travel and called a general meeting to which Gandhi was summoned. They urged Gandhi to cancel his plans as it was against the caste rules and, therefore, against religion as caste was seen sanctioned by Hinduism. Gandhi mustered some courage and replied that he did not see anything wrong in going to England and that he had taken vows to protect his culture and values. The caste leaders then threatened to outcaste not just him but the entire Gandhi family if he were to proceed with his plans. Obstacles had emboldened Gandhi to pursue his ambition to go to England. In one of the most daring acts of his formative years, Gandhi ignored the threat of the caste headman and proceeded with his plans at the cost of becoming an outcaste. , Gandhi had to go against caste customs by crossing the ocean to study in England Gandhi sailed for London on September 4, 1888. Despite the vow's assurances, Mohandas was considered an outcaste by the representative leader of his caste, because it was not proper for a Bania to voyage abroad, or eat and drink with Europeans.

He was nearing his nineteenth birthday. The journey proved to be a difficult one. He felt uneasy amid predominantly English speaking passengers whose accent he could not follow, and his poor English made him increasingly conscious of his inability to converse with them. This forced him to eat alone in his cabin surviving largely on food he had brought from home. During the next three years (1888–1891) in London, he was exposed to many intellectual, cultural, religious, and moral influences that contributed to the shaping of his worldview. In England, Gandhi met Dr. P. J. Mehta, who humorously taught him European etiquette. “Do not touch other people's things. Do not ask questions... do not talk loudly. Never address people as sir . . .”¹⁷ It was a gradual adjustment. Gandhi experienced the tensions of being far from home, pressures to conform and finding acceptable adjustments to the modern world he experienced in London. Those who never leave their homeland cannot imagine the kinds of conflicts, tensions and confusions that arise far from home. This was the first time Gandhi was so far away from home. Initially, it was a nightmare for him. He felt homesick, missing his family, the comfort of his home, and the food he was used to eating. As time passed he realized that this was an opportunity to take charge of his life and to sort out his priorities. It was a life free from the constraints he usually faced in the context of his own

family. Yet, he conscientiously upheld the three vows he had taken to refrain from touching women, wine, and meat. He was constantly confronted with issues of identity and tried to figure out who he was and what he wanted to become. At the same time, he felt the need of fitting in with the English society. In the process, he went through some dramatic changes in the ways he lived, dressed, and dined. His fascination with England and the European way of life prompted him to become an English gentleman. He took lessons in French, dancing, violin, and elocution. He acquired a chimney-pot hat, had his clothes cut at the Army and Navy stores, and had an evening suit made on Bond Street, which was a hub for the latest fashions. He also mastered the art of tying a tie. The “infatuation” with becoming an English gentleman, however, lasted less than three months. Soon he gave up music and dancing and abandoned elocution as such practices, he felt, distracted him from his goal of becoming a barrister and also added to his expenses. But his punctiliousness in dressing as an English gentleman continued for many years. During the same time Gandhi was exposed to the modest and often poor surroundings of his fellow students. Reading books on simple living helped him live an increasingly simple and frugal life. At first he lived in a hotel room. From there he moved into a rented suite with two rooms and finally settled in a single room, which served his needs for sleeping, cooking, and studying. There he cooked two modest meals—breakfast and dinner—while going out only for lunch. This not only saved him time, but also gave him the joy of simple living as is evident from his observation in his autobiography: The change harmonized my inward and outward life. It was also more in keeping with the means of my family. My life was certainly more truthful and my soul knew no bounds of joy. He also began to walk whenever possible rather than rely on transportation. Walking served as a good exercise, became his lifelong habit, and prepared him well for the long marches he would undertake later in South Africa and India. He kept a daily account of his expenses. The changes he had made in his lifestyle helped him reduce his expenses considerably. Although Gandhi had taken a vow to be a vegetarian, he was convinced that the English were stronger because they ate meat. Initially, on his arrival in England, Gandhi starved most of the time because he could not find vegetarian food. When he found a vegetarian restaurant, he had his first good meal since his departure from home. There he also came across Henry Salt’s pamphlet, A Plea for Vegetarianism, which he promptly read. The book had profound impact on him. Gandhi became a vegetarian by choice. In the weeks that followed, Gandhi read most of the available books on vegetarianism, including classics such as The Ethics of Diet by Howard William and The Perfect Way of Diet by Anna Kingsford. In becoming a vegetarian, Gandhi was attracted to the moral rationale—the duty of humans to not prey on fellow animals but to protect them. Gandhi was guided by the logic that humans eat to live rather than live to eat. He came to the conclusion that “the real seat of taste was not the tongue but the mind”. He also gave up sweets and condiments and began to dine

at inexpensive restaurants. Vegetarianism became his mission, and he became a member of the Vegetarian Society. Soon he was nominated in executive committee. Later, he started a Vegetarian Club in the community of Bayswater. Although this lasted for only a few months as Gandhi had to move from that locality, the experiment served to provide him an important lesson in community organizing. England had also exposed the young Gandhi to the world of newspapers. Reading newspapers became his regular habit. Little did he know at that time how important this association with newspapers would become in his public life. During his three-year stay in England he contributed nine articles to the Vegetarian, the first one of these was published on February 7, 1891, under the title, "Indian Vegetarian." Similarly, his engagement with the Vegetarian Society afforded him opportunities in writing and organizing—both were useful experiences for his public life later on. It was in England that Gandhi was introduced to both Eastern and Western faiths. He read Madame Blavatsky's *Key to Theosophy*, which inspired him to read books on his own tradition, Hinduism. Two theosophist brothers recommended him to read *Bhagwad Gita*. He found it very helpful, including an analysis of human desire—how desire causes passion, recklessness, forgetfulness, robbing one of mental power. He also read Arnold's *Light of Asia*, a poetic telling of the traditional life of the Buddha in verse. The *Gita* became his guide to daily life and nurtured him throughout his life. He was particularly drawn to the concept of *sthitha-prajna*, the idea of pursuing dispassionate action as duty without being attached to the outcome. A Christian whom Gandhi met gave him a bible, and he found inspiration in the Sermon on the Mount, the teachings of Jesus in the *New Testament*, which reminded him of the *Bhagavad Gita*. Much of it did not interest Gandhi, but he did take to heart the Sermon on the Mount. These books also reinforced the values that Gandhi already held in high regard, such as the values of truth, nonviolence, compassion, and forgiveness. He was drawn to teachings of non-violence, such as resist not evil, turn the other cheek, and when someone takes your cloak give him your coat. These teachings reminded him of the Gujarati verses of returning good for evil. It was in England that Gandhi also studied atheism. While pursuing such intellectual and spiritual activities, Gandhi demonstrated a remarkable dedication to the study of law, his primary purpose for being in England. In addition to diligently learning about Roman and Common laws, he meticulously pursued efforts to improve his English to enrich his educational qualifications. He took the London matriculation exam, which allowed him to learn French and Latin with the medium of English—all foreign languages for him. He was called to the Bar on June 10, 1891. He registered in the High Court there on June 11, and sailed for India on June 12. Returning home, Gandhi had mixed feelings of accomplishment and anxiety. His overall experience in England contributed to his personal and professional growth and helped him develop a sense of identity. Although racial theories had gained currency by the late nineteenth century, Gandhi was spared any experience of racial discrimination during

his stay in London, the imperial metropolis. There were fewer Indian students during the late nineteenth century, and generally they were treated well in England. Moreover, Gandhi had little association with people in the mainstream English society, outside of the Inner Temple, as he largely moved among people who were themselves at the margins of British society. During his three years in England, he met people with diverse ideas and interests, and read wide-ranging books, in addition to regularly reading newspapers. Such experience had expanded his intellectual and political horizons. He learned about the English way of life and the significance of “public hygiene, independent thinking, and exercise of judgment,” and he gained proficiency in English. Yet, he remained anxious and concerned. Gandhi’s anxiety and unease arose largely from the uncertainty pertaining to his law practice, notwithstanding his qualifications. He felt Inner Temple had provided him with an opportunity to master Roman and Common laws, but he felt frustrated with the realization that he did not know how to practice these laws. He was aware of the legal maxims but did not know how to apply them to real cases. More importantly, Photo from The Vegetarian. London, June 13, 1891. Taken just before his departure for India after he was called to the Bar. he had learned nothing about Indian law and felt totally ignorant of both Hindu and Muslim law. He had not even trained to draft a legal complaint. And although he could speak English fluently, he was still quite shy of public speaking. Gandhi was preoccupied by the thought whether he would be able to earn his living by the practice of law. On arriving in Bombay in July 1891, Gandhi spent a couple of days at the home of Dr. Pranjivan Mehta, whom he had met in England, before heading to Rajkot to reunite with his family. There he met Raychandbhai, a poet and a great scholar of Indian scriptures, who was also a successful diamond merchant. Gandhi was impressed with Raychandbhai’s extraordinary intellect and wisdom. Seeing him perform shatavadhana, the feat of remembering a hundred things simultaneously, was truly awe inspiring for Gandhi, who was just a couple of years younger than him. He was struck by Raychandbhai’s approach to business, which was informed by his impeccable integrity of character and his knowledge of Indian scriptures. Of the three individuals Gandhi acknowledged as having made an enduring impact on his life, the first and foremost was Raychandbhai, who was the only one to inspire Gandhi through his living example. The other two, Leo Tolstoy and John Ruskin, influenced him via their books. In the decade that followed this meeting, Gandhi and Raychandbhai corresponded regularly and became close friends as kindred spirits. Gandhi regarded Raychandbhai as his spiritual guide and mentor. After a brief stop in Bombay, Gandhi headed home to Rajkot in July 1891. Homecoming for Gandhi was not exactly a happy moment. He was devastated to learn that his mother had passed away. His family had kept the news from him so as to not upset him while he was alone in England. As the youngest child, he was very fond of his mother and was longing to see her. He admired her unfailing observance of vows and fasts and her reliance on prayer and self-discipline. Adding to his grief was the frustration of having to go through the caste rituals of purification his family felt were necessary for him to be readmitted to the Modh Bania caste. The family also hosted a

welcome dinner for the entire caste on Gandhi's arrival in Rajkot. In spite of such gestures, not all the members of the caste were appeased, and in the eyes of many he remained an outcast. Although Gandhi had questioned caste rules and rituals, he went through the formalities to satisfy his family. Reuniting with his three-year-old son, Harilal, brought joy to Gandhi. He lost no time in playing with him and his brother's children and enjoying their company. He assumed the task of teaching and guiding them. Gandhi and Kasturba were delighted to be reunited after more than two years. However, their relationship remained somewhat strained for a while. Both were independent minded and often disagreed with one another. In patriarchal societies such as India, where husband and wife were not equal partners, disagreement on the part of a wife was not entertained for the most part. Once such disagreement caused Gandhi a fit of temper, and he sent her back to her parent's place, making her miserable. Although he later invited her back, their relationship remained unequal and largely focused on "lust." In this respect their marriage was no different than most couples of their age. What made it unusually unequal was the fact that Gandhi was a lawyer trained in England while Kasturba was illiterate. He felt it was his duty to be her teacher. Equally unusual was Gandhi's confession and acknowledgement, in his autobiography, that such a strain in their early relationship was a result of his own "folly" and that it was Kasturba who had been his teacher by her example of simplicity, humility, and forbearance. Seeking placement as a Lawyer Gandhi's immediate concern was, therefore, to find a suitable legal position. He felt an obligation to his older brother Laxmidas, who had helped to finance his education in England. Laxmidas had high hopes for Gandhi's placement in a lucrative legal position, which would bring name and wealth to the family and subsequently might also open doors for Gandhi in securing a diwanship, a position his family members had enjoyed over the last three generations. Anticipating such developments, and considering Gandhi's English tastes, the family had renovated the house and altered its lifestyle, incorporating many aspects of European lifestyle. Gandhi completed the process of "Europeanization" by introducing Western clothing, oatmeal porridge, and cocoa to the family. These changes increased the household expenses and added to the pressure Gandhi felt to find himself a well-paying job. Laxmidas was a partner with a local lawyer in Rajkot and had connections. However, to get placed in a well-paying legal position in Rajkot was difficult as opportunities for a beginning lawyer were limited there, and Gandhi did not have any knowledge of Indian law, much less experience. To gain legal experience, Gandhi began his practice at the Bombay High Court in 1891. There he learned about the significance of studying Indian law for becoming a successful attorney. He started the study of Indian law from scratch, but found it quite boring. In court, he was able to argue his first case but failed to cross-examine the plaintiff's witness. Gandhi was tongue-tied and could not think of a question to ask. He was, however, able to successfully draft a memorial for a case, which gave him some confidence. After nearly six months of being a "briefless-barrister" in Bombay, struggling to make ends meet and maintain a household, he realized his income was no match for his living expenses there, in spite of his frugal lifestyle. Gandhi,

therefore, returned to Rajkot, where expenses could be shared with Laxmidas and established an office in partnership with him. A Turning Point In Rajkot Gandhi succeeded in securing legal work such as drafting applications and memorials. Although this work generated decent income, —a salary his father received as a diwan—Gandhi was unhappy about the situation as it was encroaching on his independence and clashing with his work ethic.

Gandhi secured his legal work both directly and through reference. However, he was opposed to the idea of paying commission for getting work—a practice that in his view dignified influence over talent. Therefore, people who brought legal work to him did not receive any commission. At this time a South Africa-based firm of Dada Abdulla, a Porbandar Muslim, offered Gandhi a year-long contract to work as a legal aid. The contract offered to cover all his expenses and provide a small stipend. Neither the position nor the income from this assignment was attractive. However, Gandhi was desperate to get away from the unsavory atmosphere of Rajkot. Also, it was an opportunity to gain professional experience, to explore a new place, and to live there for a year without any cost to himself. Gandhi, therefore, accepted the assignment without any negotiations. While leaving for South Africa, Gandhi felt the “pang of parting” with Kasturba. He had been away in England for three years without her. Even after returning from England, they had not spent much time together, as Gandhi was away for six months getting legal experience in the Bombay High Court. The thought of separating again for a year was somewhat unbearable to them. Their love, according to Gandhi, was not “free from lust,” but was “gradually getting purer”. Assuring the family about his return in a year, he said his goodbyes and departed for South Africa.

Conclusion

Gandhi's honesty throughout his *Autobiography* is touching. He does not paint himself as a hero but as very human at each step of the way, in England, in South Africa, and back in India. He speaks of his vulnerabilities, imperfections, mistakes, wavering, and uncertainties. In times of trial and tribulation, weakness and lapses, he felt he was helped by a higher power. “God saved me.” Later Gandhi would give a sense of his priorities: “If money is lost nothing is lost. If health is lost something is lost. If character is lost all is lost.”

He kept on learning his whole life, from others like Tolstoy and from his own “experiments with truth.” But these early lessons help us understand how certain deep values worked to give him direction, and a strong perseverance in the face of daunting obstacles and odds. They provided a foundation of stability and inspiration when serious setbacks and sorrows harassed him.

Although Gandhi was an introvert, he was a man of action and the world was his stage. He learned from influential people, teachings and experiences as a youth. And he was a lifelong learner and experimenter. He delighted in finding his own path. He left India to study law despite his community's disapproval. He chose for himself what he would eat, and figured out cures for his ailments. He tried to find a different way of educating young people, and organized a community, Satyagraha Ashram, conveniently locating it near a jail because he knew his protests would lead to being jailed. He developed his own philosophy of activism in pursuit of justice, *satyagraha*. Many people talk about freedom, but Gandhi's life is a unique embodiment of freedom in action — Gandhi invented himself. Reading his *Autobiography* we listen to his honest attempts to present his experience, his conscience at work. His gains were gains for society. Out of his striving to be true to his conscience, Gandhi spearheaded a social movement, which ultimately gained independence for India and inspired generations of others around the world.

References;

- 1.Mohan Das Karamchand Gandhi ,My Experiments With Truth.p.2
2. Mohan Das Karamchand Gandhi ,My Experiments With Truth pp-2-3
3. .Mohan Das Karamchand Gandhi ,My Experiments With Truth p.29
- 4.Mohan Das Karamchand Gandhi ,My Experiments With Truth p.29
- 5.Selected Works of Mahatama Gandhi Vol.VI p.29
- 6.Mohn Das Karam Chand Gandhi ;My Experiments With Truth p.5
7. Mohn Das Karam Chand Gandhi ;My Experiments With Truth .p 13
- 8.Selected Works Of Mahatama Gandhi Vol.VI p.29
- 9.Mohan Das Karam Chand Gandhi ;My Experiments With Truth p. 19
- 10 Mohan Das Karam Chand Gandhi ;My Experiments With Truth. p.22
11. Mohan Das Karam Chand Gandhi ;My Experiments With Truth p.23
- 12.Selected Works Of Mahatama Gandhi Vol.VI 38-39
13. Mohan Das Karam Chand Gandhi ;My Experiments With Truth p.23
14. Mohan Das Karam Chand Gandhi ;My Experiments With Truth p.12
15. . Mohan Das Karam Chand Gandhi ;My Experiments With Truth p.14

-
16. Mohan Das Karam Chand Gandhi My Experiments With Truth P.35
17. .Mohan Das Karam Chand Gandhi My Experiments With Truth p. 39